

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

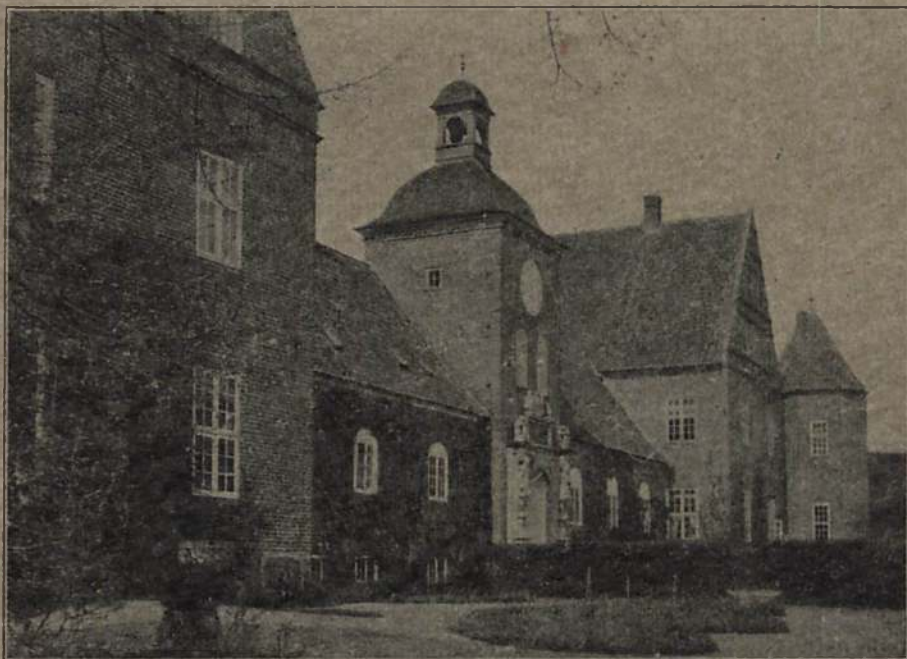
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VILH. LORENZEN

DET DANSKE HUS

BYGNINGSHISTORIE

I

K Ø B E N H A V N 1 9 2 0

DET DANSKE HUS

BYGNINGSHISTORIE

I.

**TIL VEJLEDNING VED UNDERVISNINGEN I
TEKNISKE SKOLER OG HAANDVÆRKERKOLER
UDGIVET MED STØTTE AF HANDELSMINISTERIET**

V I L H . L O R E N Z E N

DET DANSKE HUS

BYGNINGSHISTORIE

I.

K Ø B E N H A V N 1 9 2 0

H E N R I K K O P P E L S F O R L A G

BIANCO LUNO - KØBENHAVN

FORORD

MED dette Arbejde, hvis 1ste Del hermed udsendes, er tilstræbt Men Fremstilling af dansk Husbygningens Historie i store Træk. Dette Emne, der naturligt maatte synes at ligge alle Danske nær, har hidtil ikke været behandlet i Sammenhæng og det er derfor mit Haab, at alle, der har noget tilovers for vor Bygningskultur i Fortid og Nutid, i nærværende Fremstilling vil finde en brugbar Vejledning til Forstaaelse af de vigtigste Forhold, der har betinget det danske Hus's Udvikling gennem Tiderne.

I ganske særlig Grad har det været Formaålet, at dette Arbejde skulde kunne være til Vejledning ved Undervisningen paa de tekniske Skoler og Haandværkerskoler, og jeg benytter Lejligheden til at bringe Handelsministeriet min bedste Tak for velvillig Forstaaelse og for økonomisk Støtte til Fremstillingen af dette Arbejde, ligesom jeg ogsaa skylder Overlærer ved Det tekniske Selskabs Skole i København, Arkitekt Jesper Tvede, Tak for virksom Bistand under Udarbejdelsen.

Naar ogsaa 2den Del af dette Arbejde foreligger afsluttet, er det Hensigten at give en Fortegnelse over tekniske og faglige Udtryk, der maatte forekomme i det samlede Værk, men dette udelukker ikke, at der allerede nu, ved Afslutningen af 1ste Del, gøres visse vejledende Betragtninger gældende, der vil kunne støtte Læseren i Tilegnelsen af det læste, saameget mere, som i al Fald et enkelt af de benyttede Fagudtryk er nyt i dets her anvendte Betydning.

Nærværende Skildring har indenfor den givne Ramme søgt at arbejde med Bygninger — ikke som noget isoleret — men tværtimod som noget, der paa den mest intime Maade er knyttet til Byggegrunden, ligesom denne igen er bestemt af selve Bebyggelsens Form og Art.

Hvad Bygninger angaar er de derfor, hvor der overhovedet haves Kundskab derom, i første Linie skildrede paa Grundlag af Beliggenheden i Forhold til anden Bebyggelse. For dette Forhold redegør Bebyggelsesplaner (Landsby- og Byplaner). Dernæst er der, ligeledes hvor der har været Forudsætning derfor, taget særligt Hensyn til selve Byggegrunden og den Maade, hvorpaa den er benyttet, som dette giver sig til Kende i Beliggenhedsplaner, hvortil i visse Tilfælde ogsaa maa henregnes Planer over Haveanlæg.

Selve Bygningerne eller Bygningsanlægene — større eller mindre — er saavidt muligt skildrede paa Grundlag af deres Plan, Opbygning og Façader.

Ved Plan forstaas her Grundplanen, der atter er at opfatte som Plan over Stuestokværket, idet der kun undtagelsesvis er taget Hensyn ogsaa til de andre Stokværksplaner (Kælder, andet og eventuelt tredje Stokværk). Efter nærværende Skildrings Karakter og Formaal er der kun behandlet Grundplaner af Beboelsesbygninger.

Ved Opbygning forstaas her — i Modsætning til Betegnelsen Snit (Længdesnit, Tværsnit), der tegnemæssigt gengiver et lodret Plan gennem en Bygning — den Maade, rumligt og plastisk opfattet, hvorpaa en Bygning er formet over en given Grundplan.

Ved Benyttelsen af ovennævnte Udtryk er der, hvad Bygningers Ydermure angaar, kun tænkt paa disse i al Almindelighed som Begrænsning af den Samling af Rum, større og mindre, en Bygning repræsenterer. Naar Talen er om Udformningen af disse Ydermure, med eller uden Anbringelse af »Huller« i dem (Vinduer og Døre), med andre Ord, naar det drejer sig om Ydermurene som Genstand for Komposition, benyttes i Overensstemmelse med almindelig Sprogbrug Udtrykket: Façader.

København. Oktober 1920.

Vilh. Lorenzen.

INDHOLDSFORTEGNELSE

I. Hjemlig dansk-nordisk Byggeskik i Oldtiden og den ældre Middelalder. Romansk Bygningskultur trænger ind Syd fra, den er klassisk bestemt.

	Pag.
REJSVÆRK OG BLOKVIRKE	1
BINDINGSVÆRK	2
GRUNDMUR. ROMANSK STIL.	4
BYGNINGSTYPER	7
KLOSTRE	8
BORGE	9

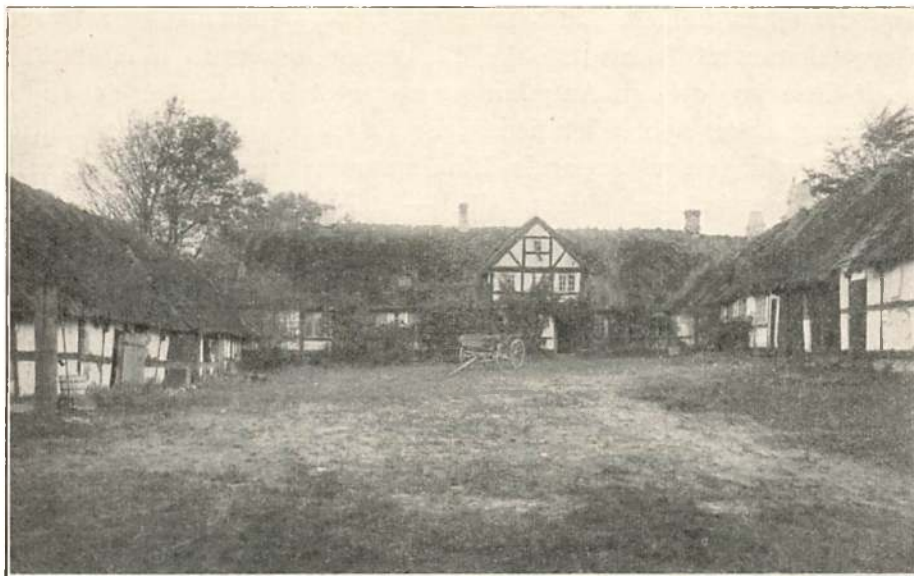
II. Romansk Bygningskultur afløses i 13de Aarh. af gotisk. Ogsaa den kommer ind Syd fra, er som sin Forgænger klassisk bestemt, men bliver i Løbet af Middelalderen altovervejende nordisk paavirket og har i sin afsluttende Form, i Midten af 16de Aarh. saa godt som ganske mistet alt klassisk Indhold.

GOTISK STIL.	15
DEN MODNE GOTIK	19
SENGOTIKKEN	19
BEBYGGELSEN I LANDSBYER	21
ANLÆGSTYPER	23
BEBYGGELSEN I KØBSTÆDER.	24
ANLÆGSTYPER	24
GRUNDPLAN	25
OPBYGNING	26
BINDINGSVÆRK	26
KØBSTADSBYGNINGER I BINDINGSVÆRK	27
KØBSTADSBYGNINGER I GRUNDMUR	28
HERREGAARDE OG SLOTTE	31
ANLÆGSTYPER	33
GRUNDPLAN	34
OPBYGNING	35
FACADER	35
KLOSTRE	37

III. Med Renaissancens Bygningskultur, der Syd fra, i Midten af 16de Aarhundrede trænger ind i Landet, gør det Klassiske, denne Gang udsprunget af et bevidst Studium af Antikken, atter sin Indsats. Kampen med Gotikkens nordiske Traditioner er lang og haard. I de godt og vel 100 Aar, den varer, er Bygningskulturen den g o t i s k e R e n a i s s a n c e s .

	Pag.
DEN ITALIENSKE RENAISSANCE	41
DEN GOTISKE RENAISSANCE	46
DEN GOTISKE RENAISSANCE I DANMARK	47
BYGMESTRE	47
BINDINGSVÆRK	51
GRUNDMUR	55
BYPLANER.	55
KØBSTADBYGNINGER	62
ANLÆGSTYPER	62
GRUNDPLAN	63
OPBYGNING	64
BEBYGGELSESMAADE	66
HERREGAARDE OG SLOTTE	68
ANLÆGSTYPER	69
BORGGAARDEN	69
BORGGAARD OG LADEGAARD	75
BYGNINGER OG HAVE	76
GRUNDPLAN	78
OPBYGNING.	81
FAÇADER	88

**I. Hjemlig dansk-nordisk Byggeskik i Oldtiden og den ældre
Middelalder. Romansk Bygningskultur trænger
ind Syd fra; den er klassisk bestemt.**

Huse — i al Fald Hytter — har man haft i Danmark saa langt tilbage i Tiden, som Menneskene har færdedes her, og Aartusinder før den ældste endnu bevarede danske Bolig blev til.

Vil man danne sig en Forestilling om, hvordan vore Forfædre har bygget og boet i ældgammel Tid, nyter det endda intet at holde sig til de ældste bevarede Monumenter af dansk Husbygningskunst — grundmurede Borgbygninger og Klosterhuse fra den ældre Middelalder. Thi de er Udtryk for en indvandret Bygningskultur. Vil man vide noget om den oprindelige Byggemaade her i Danmark, maa man holde sig til de Rester af Fortidsbygninger, der hist og her er komne for Dagens Lys. Saadanne Fund antyder Muligheden af, at man i al Fald saa langt tilbage som i den ældre Middelalder har anvendt primitivt Rejsværk, bestaaende af tætstillede, jordgravede Træer eller runde Planker. Det er heller ikke utænkeligt, at man i Danmark i hin fjærne Tid har kendt og brugt Blokvirke — eller

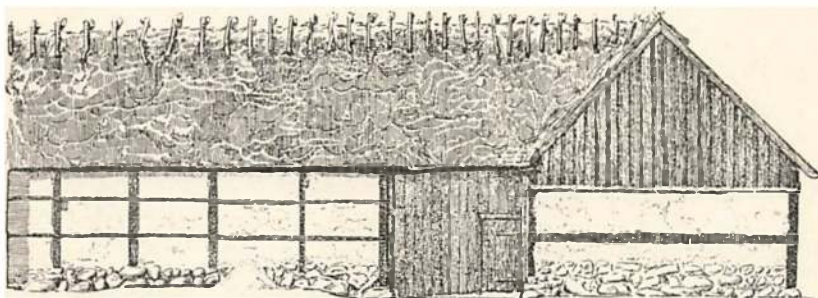
Afb. 1. Den gamle Bindingsværks-Præstegaard i Hvalso paa Sjælland. Fot.

som det ogsaa kaldes: Laftbygning — en Byggemaade, hvor Husets Vægge dannes af Tømmerstokke, lagt vandret ovenpaa hinanden.

Alt dette er dog kun Antydninger og mest Udbytte har det hidtil givet at gaa paa Spor efter nedarvede Lævn i vore enkle og jævne Landbobygninger, vore gamle Bindingsværkshuse og Gaarde, som endnu — men i stedse svindende Tal — staar med hældende Vægge og mosgroede Tage rundt om i Landet. Thi hist og her gemmer sig utvivlsomt Oldtidsarv i deres Byggemaade, hist og her har holdt sig Træk, der maaske gaar Aartusinder tilbage i Tiden. Det viser sig da, at Bindingsværket er ægte hjemligt, sikkert med ældgammel Hævd i vore Bygder, men hvorlangt tilbage i Tiden denne Byggemaade gaar, lader sig ikke sige. Dog tager man næppe Fejl ved at gaa ud fra, at Bindingsværket ved Overgangen fra Oldtid til Middelalder har været overordentlig udbredt, selv om — som allerede antydet — ogsaa andre Byggemaader som Rejsværk og Blokvirke har været anvendt. Bindingsværket har hørt hjemme i det nuværende Danmark og i største Delen af de gamle danske Provinser; Øst for Sundet møder det Nord paa den nord-skandinaviske Laftbygning, og i den sydlige Del af Sønderjylland glider det over i den saksiske Byggeskiks beslægtede Bindingsværksteknik.

Hine fjærne Tidens danske Bindingsværk, som man noget utydeligt skimter det, var i sin Teknik saare enkelt og primitivt. Der byggedes med lave Stolper — meget muligt, fordi man for en stor Del var henvist til det Byggetømmer, vore Egeskove bød paa, idet det var tilstrækkeligt, at Vægtømmeret havde den for Væggen netop nødvendige Højde; længere Tømmerstykker behøvedes kun til Loftsbjælker og Tagværk. Oprindelig var Stolperne vistnok jordgravede, senere blev de sat paa Syldsten og allerede meget tidlig maa de være bleven sammenbundne med Tværtræer — de saakaldte Løsholter (Afb. 2).

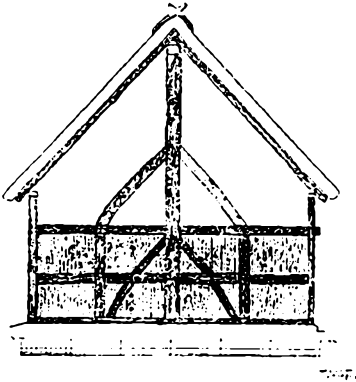
Denne Byggemaade fik afgørende Indflydelse paa dansk Husbygning. Den førte til, at man rejste Huset Fag for Fag, idet man fyldte Mellemlummet mellem Stolperne med lerklinede Tavler, bestaaende af et indre Skelet af »Vendreværk«, dannet af lodrette Tremmer og omflettede med Vidier, hvorpaa Leret blev klinet. I de saakaldte »Bulhuse« er Mellemlummet mellem Stolperne lukkede med Egefjæle. Ogsaa denne Byggemaade er gammel i Danmark — i al Fald senmiddelalderlig — og Bulhusbygninger forekommer endnu bl. a. i det sydøstlige Jylland. Ved efter Ønske at forøge Antallet af Fag

Afb. 2. Bindingsværksbygning med Stolper paa Syldsten.
Magleby paa Amager. Fortid og Nutid I.

opstod af sig selv den lange Længe, der er bleven saa typisk dansk. Den synes oprindeligt udelukkende eller saa godt som udelukkende kun at have haft Tværskillerum og er lagt solret; om dette sidste skyldes Hensynet til Klima og Sol eller andre Grunde faar foreløbig staa hen. I det gamle danske Landskab Sønderjylland mødes denne danske Byggeskik med de lave, lange Længer med det høje, treskibede saksiske Røghus, hvis Oldtidsafstamning dog endnu er et aabent Spørgsmaal, og i det nordlige Skaane med den for det nordlige Skandinavien typiske Bondegaard, der bestaar af spredte, laftbyggede Bjælkehuse. Forudsætningen for disse Huses Byggemaade er Naaetræskovenes lange, lige Tømmerstokke, der lægges vandret over hinanden med sammenskarede Hjørner. En saadan Byggemaade forbyder af sig selv lange Længer; derimod tillader den let Huse i to Stokværk.

Desværre har man endnu kun Formodninger om vigtige Enkeltheder i gammel dansk Bindingsværksarkitektur, og navnlig om, hvilke Tagkonstruktioner, der har været brugt. Der er Spor af, at man allerede i meget gammel Tid har benyttet Aastage, hvor en Række Stolper — Suler — anbragte langs ned igennem Huset, har baaret et vandret Tømmerstykke, en Aas, der ligger lige under Tagryggen og hvorpaa Spærene hænger. Med denne Konstruktion kommer Tagværkets Tryk kun i ringere Grad til at virke paa Ydervæggene (Afb. 3). Andre Spor tyder paa en tidlig Benyttelse ogsaa af Højremkonstruktioner — almindelige Spærtage, der hviler paa Stolper, anbragte et Stykke indenfor Ydervæggene, saa Husene faar Udskud; men paa hvilket

Højule fra Fyen
 Afb. 3. Hus med Højsuler.
 Fyen. Fortid og Nutid I.

Tidspunkt de dukker op, kan ikke siges med Bestemthed. Ej heller ved man, naar de mere fuldkomne tekniske Fremgangsmaader med Tappe og Taphuller vandt Indpas.

Tækning af Tagene med Halm eller Rør eller Tang er sikkert Oldtidsarv i Danmark. Paa Tagryggen fastholdtes Taget af Kragtræer, Tangdække eller Mønningstørv.

Bindingsværket maa tidlig have vist sin Overlegenhed over for de andre Bygge- maader, der muligvis kan have været i Brug for eller samtidig med det. Det

maa efterhaanden være bleven betragtet som bedst egnet til Husbygning efter vore hjemlige danske Forhold og er i al Fald op igennem Middelalderen bleven saa godt som eneraadende overalt, hvor man endnu holdt sig til ældre hævdvunden Byggeskik — og det vil igen sige indenfor den store jævne Befolkning baade paa Landet og i vore Købstæder.

Allerede i den ældre Middelalder kom et Tidspunkt, hvor andre Fordringer til Boligen end de ellers gængse gjorde sig gældende, i Pagt med en hel anden Opfattelse af, hvordan Bygninger rettelig burde være og se ud.

Det var, da den almindelige europæiske Kultur med en egen, højt udviklet og paa antikke Traditioner hvilende Bygningskultur i Følge, op igennem det 11te Aarhundrede langsomt, men sikkert, banede sig Vej over vore Grænser. Den blev ude i Europa baaret oppe af Kirken og Stormændene, og det var ogsaa de samme Kredse, der herhjemme blev dens Velyndere og fremmede en ny Bygningskultur — saa helt forskellig fra den hjemlige og tilvante.

Betegnende for den er først og fremmest, at den helst arbejder med Sten som Hovedmateriale. Dens bevarede Bygninger er alle grundmurede. Kirkens Mænd rejste i Slutningen af 11'te Aarh. de første kendte Stenkirker og de første grundmurede Klosterbygninger. Samtidig begyndte Stormændene at opføre de første stenbyggede Borge. Det er endnu et aabent Spørgsmaal, om den ny Bygningskultur først blev indført her i Landet af den gejstlige eller

verdslige Overklasse, men det er paa den anden Side en Kendsgerning, at den her som andetsteds fik sit mest glimrende Forløb i den kirkelige Bygningskunst. Det er først og fremmest herlige Kirker — store og smaa — der er bevarede til vor Tid som Vidnesbyrd om den ældre Middelalders Bygningskunst i Danmark.

Den nye Bygningskultur kom til os ikke blot med et nyt Byggemateriale, den kom ogsaa til os med en efter Materialet afpasset helt ny Teknik, med nye Konstruktioner og en særlig Smag — kort sagt: med en helt ny Stil, den romanske, der som allerede Navnet antyder, har udviklet sig ud fra den antikke romerske (Jvf. Afb. 4 og 5).

Det naturlige Stenmateriale, der brugtes her i Danmark, var højst forskelligt og rettede sig i det Store og Hele efter, hvad vedkommende Egn selv kunde yde. Den tekniske Behandling, man gav den naturlige Sten, var ligeledes meget forskellig. I de mest kultiverede Bygninger, opførte i Granit, tilstræbte man dog altid en Beklædning af Murværket med kvaderhugne Sten, lagte i regelmæssig Skiftegang. Paa samme Maade blev Fraadstenen og Kridtstenen, der toges i Stenbrud, tildannet i Kvaderform. Kalkmørtel kom i Brug.

Efterhaanden som Teglværksindustrien arbejdede sig frem her i Danmark, kom Murstenen til Ære og Værdighed som den nye Bygningskulturs mest benyttede Materiale herhjemme. Teglblændingen begynder at blive almindelig i Danmark lidt over Midten af 12te Aarh. og Valdemar d. Store har utvivlsomt ved at bruge Mursten i nogle af sine Befæstningsarbejder — Valdemarsmuren og Taarnet paa Sprogø — fremmet denne Industri. Som Bygningsæmne blev Murstenen, let behandelig som den er og i et saa lerrigt og samtidig skovrigt Land som Danmark, hurtig overordentlig yndet og har i stigende Grad præget Tidernes Byggeri. Hvorfra Brugen af Tegl som Bygningsmateriale er kommen til Danmark, kan ikke bestemt paavises — om fra Brandenburg eller Elbenegnene, eller maa-ske fra Norditalien. Men det er en Kendsgerning, at straks, da det nye Byggeæmne opræder herhjemme paa Valdemar d. Stores Tid, er dets Teknik mærkelig gennemført og fuldkommen. Det føjelige Ler lod sig desuden let forme efter forskellige Smykkehensyn (Afb. 7, 8 og 9).

Allerede i den ældste Tid anvendtes i Murstensbygninger ikke blot Kassemure, men ogsaa fuld Mur og Teknikken er overalt den samme. De ret store Sten, i Reglen 28 à 29 × 7 à 8 × 12 à 13 cm lægges i regelmæssige Skifter, i det enkelte udvendig synlige Skifte altid

Afb. 4. Romersk treskibet, hvælvet Bygning fra Beg. af 4. Aarh. e. Chr. Gennem Forhallen ser man ind i det oprindelig krydshvælvede Midtskib, der aabner sig ind mod det tøndehvælvede nordre Sideskib. Maxentius Basilica i Rom. Fot.

to Løbere og een Binder, det saakaldte Munkeskifte. I Buestik anvendes oftest Binderskifte, derover undertiden et Løberskifte (Afb. 7). Særlig egnede det nye Materiale sig til Hvælvinger; de er i den romanske Periode altid svære een Stens Hvælvinger og følgelig meget tunge.

Over alle Aabninger i romansk Murværk — Døre, Vinduer og Arkader — benyttedes den romerske Halvcirkelbue. Anvendtes Stenlofter, benyttede man Romertidens Helkupler og Halvkupler, dens Tønde- og Krydshvælvinger. Det er særlig den sidste Form, der præger romansk Arkitektur og betinger dens Plankompositioner ud fra Kvadraten som Enhed, idet den romanske Krydshvælving, i Kraft af sin Konstruktion, kun egner sig til kvadratiske Rum eller Rumdele. Krydshvælvingen bestaar af to Tøndehvælvinger, der skærer hinanden under en ret Vinkel. Derved fremkom-

mer fire Kapper, der mødes i glatte Sømme, de saakaldte Gräter. Ogsaa Krydshvælvingen er konstrueret over Halvcirkelbuer. Buer, der spænder tværs over det indhvævede Rum, kaldes Gjordbuer, de, der støtter sig mod Rummets Sidevægge hedder Skjoldbuer. Naar Krydshvælvingen efterhaanden blev den romanske Stils mest yndede Hvælvingeform, hænger det sammen med, at det kvadratiske System, den fører med sig, praktisk talt gjorde det let for Datidens Bygmestre at finde sig til Rette med Plankompositioner. Endelig ligger det i denne Hvælvingskonstruktions Væsen, at Hvælvingens Vægt og Tryk hovedsagelig fordeles paa Hvælvingekvadratens Hjørner.

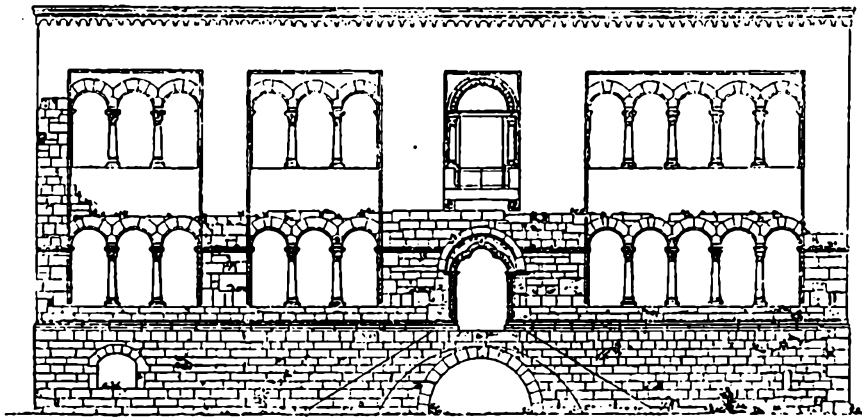
Af sig selv medførte det romanske Hvælvingesystem, at den lodrette Inddeling inde og ude blev stilistisk fremherskende. Men den brydes paa mangfoldig Vis af den fra Antikken arvede Tilbøjelighed til vandret Inddeling efter Stokværk, understøttet af det roligt glidende i Rækker af rundbuede Aabninger, som dette navnlig træder frem i Façader (Jvf. Afl. 6).

Overhovedet behersker den runde Bue disse Bygninger stærkt og spiller ogsaa en Rolle i Dekorationen. Det er da kun naturligt, at denne Stil i Folkemunde har faaet Navnet »Rundbuestilen«.

Med den nye Bygningskultur kom ogsaa her til Landet nye Bygningstyper — i større eller mindre Grad senantik Arv og præget af Antikkens højt kultiverede Arkitekturopfattelse. Det gælder først og fremmest selve Kirkebygningerne, hvad enten det er store treskibede Bygninger med Tværskibe og rigt udviklet Korparti, eller det er ganske enkle eenskibede Landsbykirker; deres Væsen er altid Ligevægt og rolig Harmoni. Dette ligger fortrinsvis i, at de er symmetriske i Plan, Opbygning og Vest- og Østfaçader. Den ideelle Kirkebygning

Afl. 5. Romersk treskibet Bygning fra Begyndelsen af 4. Aarh. e. Chr. Midtskib og nordre Sideskib. Maxentius Basilica i Rom. Rekonstruktion. H. Luchenbach.

Afb. 6. Romansk Façade.

Hovedbygningen (Palas) i Kejserborgen i Gelnhausen. Tyskland. c. 1170.

taaler ingen Afvigelse fra den almindelige Regel, der er udsprunget af Antikkens ordnende og fordelende Aand, dens Sans for Klarhed og Overskuelighed.

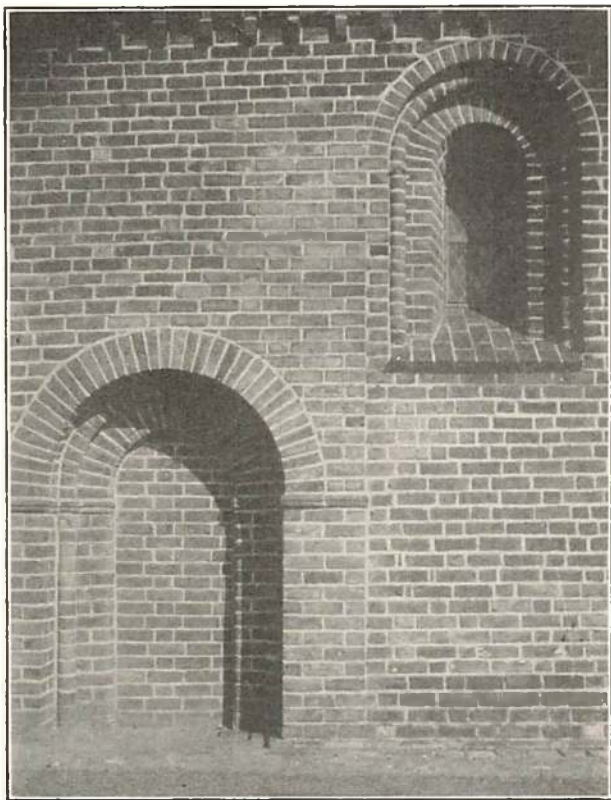
Samme Arkitekturopfattelse præger ogsaa, om end i mindre Grad den eneste paa antik Tradition hvilende Boligtype, den nye Bygningskultur skænkede os. Det er Klosterbygningen eller rettere Klosteranlægget, hvori ogsaa Kirken er indbefattet. Desværre er intet helstøbt Klosteranlæg fra den romanske Tid bevaret. Men saa meget fremgaar dog af de Rester, der hist og her er bleven tilbage eller kendte fra Udgravninger og Fund, at ogsaa den ældste danske Klostertype var regelmæssig firfløjet eller dog tilstræbte et saadant Anlæg, idet Kirken dannede nordre eller søndre Fløj og sammen med de tre Klosterhuse omsluttede en firkantet Gaard. Denne Anlægstype kan føres tilbage til den antikke Privatbolig. Ejendommelig for denne er ikke blot, at den er firfløjet, men at der langs Længerens Gaardsider og altsaa hele Gaarden rundt løber en Søjlegang, der danner et udvendigt Korridorsystem og bringer en bekvem Forbindelse tilveje mellem Rummene i den enkelte Længe og mellem selve Længerne indbyrdes. Søjlegangen — Peristylet — i det antikke Hus bliver til Klosteranlæggets Klostergang eller Korsgang. Den romanske Stil omskaber den til Buegange, hvor Buen bæres af Søjler eller Piller eller til lukkede Gange, der aabner sig ud mod Klostergaarden med store rundbuede Aabninger. Om noget dansk Kloster

har haft et fuldstændigt gennemført Korsgangssystem i ren romansk Stil vides ikke med Bestemthed (jvf. Afb. 10).

Klosteranlægene har dog savnet — og maattet savne — det ideelle antikke Hus's gennemførte Symmetri. Alene Kirkebygningens selvstændige Form og Plads maatte umuliggøre den. I hvor høj Grad Symmetrien har været gennemført for de enkelte danske Kloster-huses og deres Facaders Vedkommende, kan man desværre heller ikke dømme om. Et Façadeparti ud for den gamle Kapitelsal i Ribe Dominikanerklosterets nu næsten helt forsvundne Østfløj, med Portal og et smukt Dobbeltvindue (Afb. 8), giver kun Indtryk af en rolig behersket Façadekunst.

Ogsaa vort verdslige Boligbyggeri berigedes med nye Typer, hovedsagelig opstaaede i Mellem- og Vesteuropa i Tiden efter den store Folkevandring, i nærmere eller fjærnere Tilknytning til antikke Bolig- og Bygningstyper og følgelig gennemførte med Sten som Hovedmateriale. Bindingsværk og mulig andre hjemlige Byggemaader vedblev ganske vist stadig at være i fuld og anerkendt Brug her til Lands helt op i de højeste Samfundslag, saa selv en Mand som Asger Ryg paa sin ubefæstede Gaard i Fjenneslev har anvendt en i høj Grad let Byggemaade med Bindingsværks- eller Bullhusvægge over et stensat Kælderparti. Men hist og her forekommer dog Levninger af Boliger for Rigets Mægtige af en ganske anden Art og i Slægt med Samtidens moderne europæiske Bygningskunst. Det er Borgene med grundmurede Bygninger — oftest højt beliggende paa naturlige eller kunstige Højninger i Terrainet og værnede af en Ringmur. Dertil kunde yderligere komme Jordværker i Form af Volde og almindeligvis hørte til et saadant Anlæg ogsaa Grave, hvad enten disse nu var tørre eller beregnede til at kunne fyldes med Vand. Men det er karakteristisk allerede for disse Borganlæg, at de ligger paa et Voldsted og at Voldsted og Bygningsværker tilsammen danner en fast og sluttet arkitektonisk Helhed. Hovedbygningen, i mindre Anlæg den eneste Bygning indenfor Befæstningen, var et stokværkdelt Hovedtaarn — Donjon eller Berchfried som det kaldtes i Udlandet. Større Anlæg har ogsaa haft andre Bygninger indenfor Ringmuren. Udenfor den befæstede Bolig maa Avls- og Nyttebygninger have ligget, undertiden vistnok i betydelig Afstand derfra.

Saadanne Boliger, hvis Afstamning fra romersk Militærarkitektur

Afb. 7. Romansk Murteknik.
Munkeskifte. Buestik. Dør- og Vinduesindfatninger. Fra
Tirsted Kirke. Lolland. c. 1200. Fot.

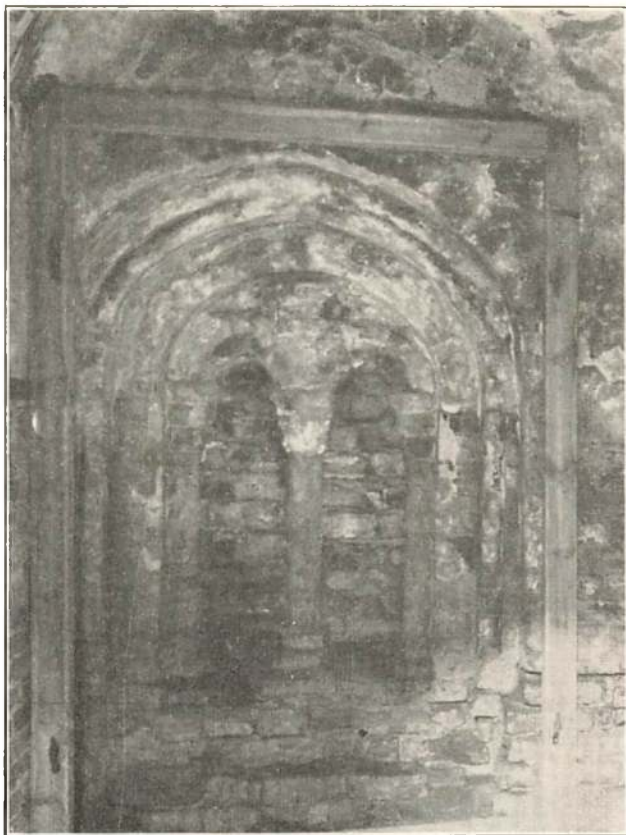
vel ikke er helt klar, men dog højst sandsynlig, har i højeste Grad været bestemte af Hensynet til Beboernes Sikkerhed. De er Fæstninger, udsprungne af en krigersk og utryg Tids Krav (jvf. Afb. 11). Derfor staar de, hvad Boligkultur angaar, uendelig langt tilbage for Klosterfolkernes Boliger, der er udsprungne af fredelige og trygge Forhold langt tilbage i den romerske Kejsertids Dage. Intet dansk Borganlæg fra den romanske Tid er dog fuldstændig bevaret. Kun Dele af Hovedtaarnet og af Beboel-

sesbygninger, samt Rester af Ringmure med deres Taarne, staar nu hist og her tilbage og i intet Tilfælde er det muligt at danne sig en helt klar Forestilling om disse Anlægs arkitektoniske Karakter.

Ved enkelte af den tidligere Middelalders Borge var Anlægget for saa vidt regelmæssigt, som Taarnbygningen — saaledes paa Taarnborg ved Korsør — laa midt paa en snæver kvadratisk Plads omgivet af en svær Ringmur. Ogsaa i det langt større Nyborg Slot var et Firkantanlæg gennemført. Mod Nord op mod Ringmuren laa her en grundmuret Hovedbygning — det gamle Danehofshus — mod Syd synes Hovedtaarnet at have ligget. Det er muligt, at der netop i saadanne regulære Anlæg gemmer sig direkte Traditioner fra det firkantede, symmetriske senromerske Fæstningsanlæg, som det kendes bl. a. fra Mellemeuropa og allerede i den tidligste Middelalder var bleven efterlignet her.

Men for de fleste af de Borganlæg, der endnu kan paavises fra romansk Tid i Danmark, er det almindeligt, at de er i høj Grad uregelmæssige af Form, og at Placeringen af de enkelte Bygninger tilsyneladende er ganske vilkaarlig, som Lilleborg paa Bornholm og Vordingborgs ældste Slotsanlæg fra Valdemarernes Tid.

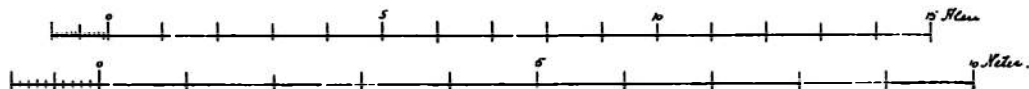
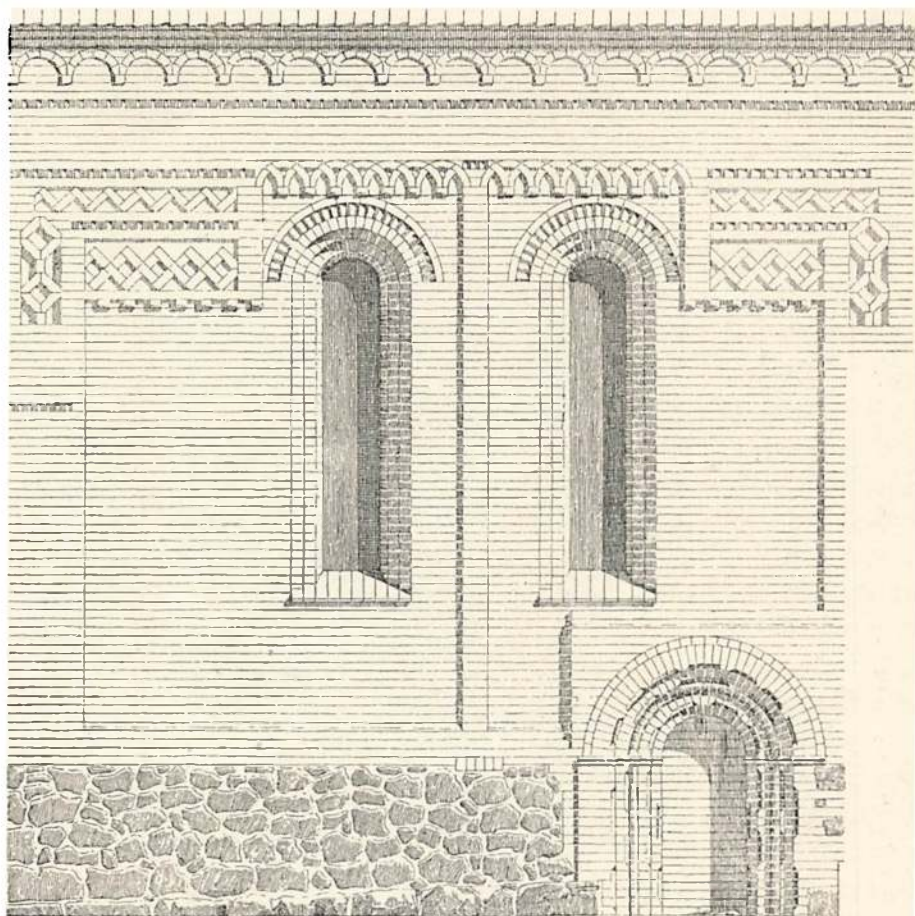
De retter sig ganske efter Terrainet og andre ydre Forhold og først og fremmest efter Forsvarshensyn; ogsaa Bygherrens personlige Krav og Vilkaar har gjort sig gæl-

Afb. 8. Romansk Dobbeltvindue.
Dominikanerklosteret i Ribe. c. 1230. Fot.

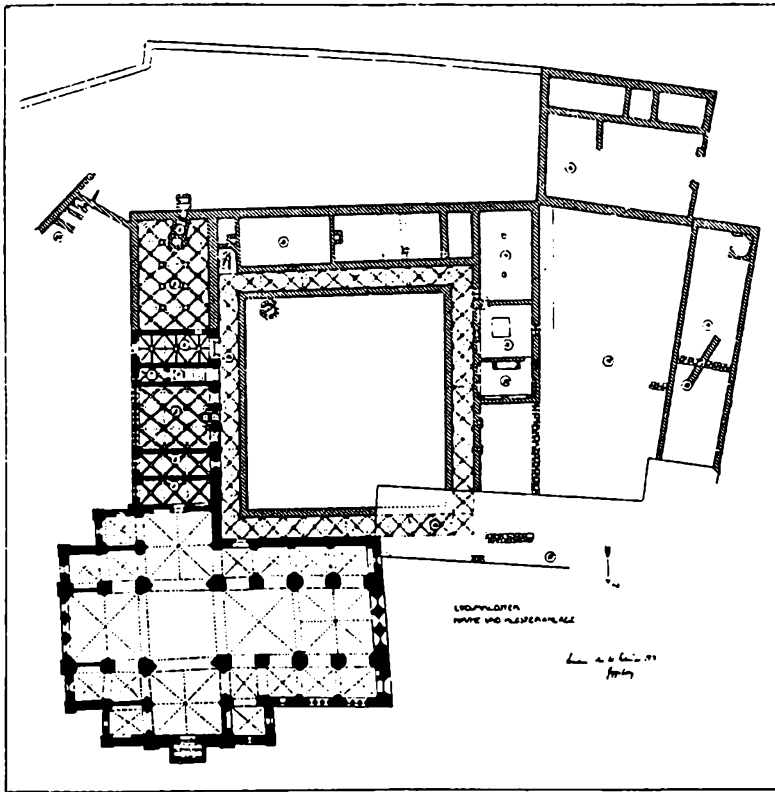
dende. Disse Borganlæg følger Livets egne tilfældige Love, intet nedarvet mer eller mindre abstrakt Skema. Er vore Kirker, tildels ogsaa vore Klosteranlæg og maaske nogle af Borganlægene, prægede af Antikkens klassiske Arkitekturopfattelse, der saa afgørende er bestemt af Kravet om Symmetri og regelmæssig Inddeling og Fordeling, er de sidstnævnte af Livets praktiske, tilsyneladende tilfældige Krav bestemte Borganlæg skabte af en uskolet, hjemmevokset Opfattelse af Bygningskunst, som har været fælles for Nordeuropas Folk, naar de byggede upaavirket af Antikkens Kulturverden og som derfor med et rummeligt Udtryk kan kaldes den nordiske Arkitekturopfattelse.

Om den klassiske Opfattelse foruden i Anlægsplan ogsaa kan have gjort sig gældende i Opbygning og Façader, savner vi tilstrække-

Afb. 9. Romanske dekorative Motiver i Mursten.
 Rundbuefriser (enkelt og dobbelte), Savsnit og Tandsnit. Mærk Dørindfatningen.
 St. Nikolaj Kirke i Svendborg. c. 1240. Tegninger af ældre nord. Architektur IV.

lig fyldigt Materiale til at kunne paavise med fuld Sikkerhed. Men ligesom der allerede i visse romanske Klosterbygninger var Antydning af en regelmæssig, fast Façade-Komposition, er det samme ogsaa Tilfældet med Bygninger som det rent romanske Danehofshus paa Nyborg Slot, og Roskildebispernes lidt yngre store Hus paa Dragsholm ved Kallundborg, hvor Vinduerne har været taktfast for-

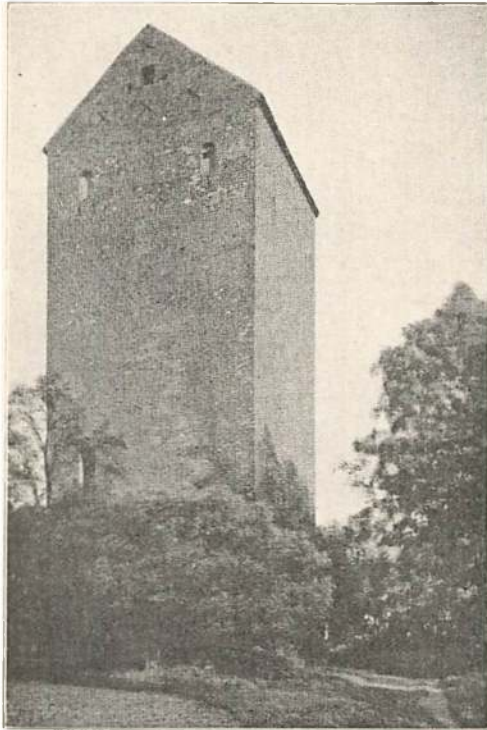
Afb. 10. Klosteranlæg fra 13de Aarh.

Til Kirken, hvis Skib var planlagt til 4 Hovedskibsfag, slutter sig Hovedanlæggets 3 Fløje med Korsgang. De skraverede Dele paaviste ved Udgravning. Cistercienserklosteret i Løgum i Sønderjylland. Kunstkalender 1920. Anvendelse af Bygninger og Rum: 1. Sakristi. 2. Armarium (Opbevaringsrum). 3. Kapitelsal (Repræsentations- og Forsamlingsal). 4. Trappe. 5. Portnerrum. 6. Hovedingang fra Øst. 7. Brødrenes Sal. 8. Underjordisk Varmeapparat. 9. Trappe. 10. Munkenes Refektorium (Spisesal). 11. Lægbrødrenes Refektorium. 12. Køkken. 13. Køkken. 14. Korsgang. 15. Nyttegaard. 16. Lægbrødrenes Bolig. 17. Nyttebygning. 18. Rest af en ældre Klosterbygning. 19. Nuværende Slot. 20. Latriner. 21. Brønd.

delt henover Hovedfaçaderne og hvor disse muligvis endda har været symmetrisk komponeret. Som det synes, har den romanske Stil da ogsaa i Danmarks verdslige Bygningskunst bevaret noget af Antikkens faste og strænge Tradition. Paa den anden Side mangler der ikke Vidnesbyrd om, at Façader mere har rettet sig efter den indre Anordning og at Vinduer og Døre er anbragte og formede efter,

hvad Ruminddelingen og Rummeres Anvendelse har fordret, hvorved Façadeordningen er blevet ganske uregelret.

Grundforskellen mellem klassisk og nordisk bestemt Arkitektur bliver stadig tydeligere op igennem Middelalderen og jo talrigere de velbevarede Monumenter bliver, desto klarere og mere utvetydigt træder den frem.

Afb. 11. Taarn fra det gamle Korsør Slot. De fire nederste af Taarnets ni Stokværk stammer fra Slutn. af 13. Aarh. De øvrige fra Erik af Pommerns Tid. Det nederste Stokværk hvælvet, uden Lys; andet do. med smalle Vinduer; i tredje dø. Kamin; her og i 4de Stokværk rundbuede Døre, hvortil Trætrapper har ført op. Fot.

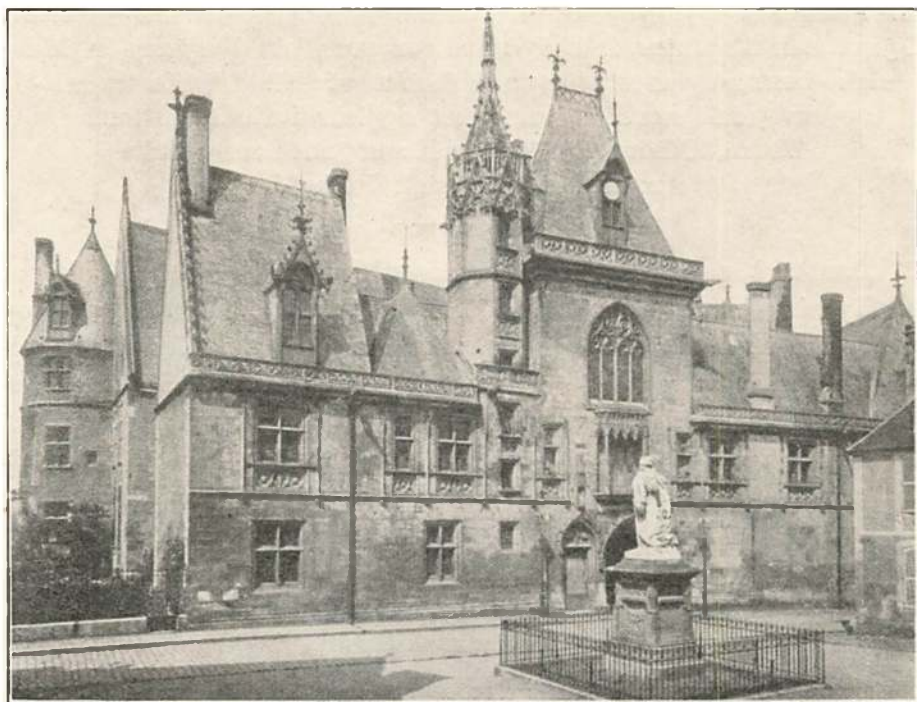
II. Romansk Bygningskultur afløses i 13de Aarh. af gotisk. Ogsaa den kommer ind Syd fra, er som sin Forgænger klassisk bestemt, men bliver i Løbet af Middelalderen alt-overvejende nordisk paavirket og har i sin afsluttende Form, i Midten af 16de Aarh. saa godt som ganske mistet alt klassisk Indhold.

I Danmark, som andetsteds, trænges den klassiske Opfattelse af Bygningskunst efterhaanden langsomt men sikkert tilbage op igennem Middelalderens senere Aarhundreder. Antik Tradition holder sig ganske vist stadig i Kirkebygningen. I Klosterarkitekturen betyder den bestandig mindre og i den fornemme Privatbolig — Kongers, Stormænds og Købstadborgeres — svinder den saagodtsom ganske bort.

De antikke Traditioners Forsvinden eller dog aftagende Virkekraft hænger sammen med, at den romanske Stil allerede i 13. Aarhundrede saa smaat begynder at vige for en ny Stilart: Gotikken, der har sine egne Forudsætninger. I Aarene omkring 1300 har Gotikken, efter en Overgangstid, der i dansk Husbygning kun har efterladt sig saare faa Spor, sejret her til Lands og er førende og toneangivende til Midten af 16. Aarhundrede. Den falder naturligt i to Perioder: Den modne Gotik fra c. 1300—1450 og Sengotikken, der omfatter de omtrentlig 100 sidste Aar af Stilens Herredømme herhjemme.

Men her maa det stadig erindres, at naar Talen er om gotisk Arkitektur i stilbestemt Forstand, er det selvsagt kun visse Bygninger, der kan komme i Betragtning. Det er — ganske som for den romanske Stils Vedkommende — egentlig kun Bygninger opførte i Grundmur. Og indenfor den verdslige Arkitektur har det selv i Sengotikkens Dage været en meget beskednen Del af Datidens Bygninger. Bortset fra vore Klosteranlæg var det kun hist og her paa de kongelige Slotte, af og til paa Bispers og Adeliges Gaarde og en sjælden Gang i Købstæderne, man kunde træffe »Stenhuse«; kun her har Gotikkens Teknik og Smag gjort sig gældende paa almindelig europæisk Vis.

Den gotiske Stil udviklede sig i Nord- og Nordøstfrankrig op igennem 12. Aarhundrede i Tilknytning til Kirkebygningen og under Bestræbelserne for at løse en Række tekniske Problemer, som allerede var skjult tilstede i den romanske Arkitektur. Gotikken er derfor en udpræget teknisk bestemt Bygningsstil.

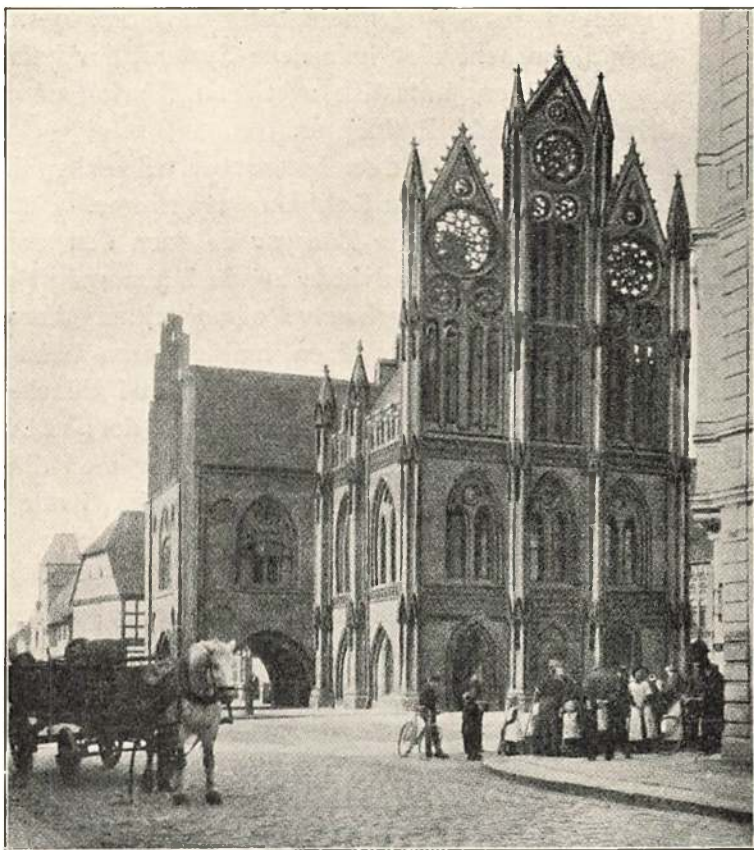
Afb. 12. Gotisk fransk Patricerhus.

Uregelmæssigt i Plan, Opbygning og Façader. Planen retter sig efter den snævre Byggegrund, Opbygningen (mk. bl. a. Kapellet i Midtpartiet med tilhørende Trappetaarn) efter Husets Bestemmelse og Façaderne efter Opbygningen. — Jacques Cœur's Hus. 1443-50. Bourges.

Det tekniske Problem, der er det egentlige Udgangspunkt for Stilens Udvikling ud fra den romanske, er Overhvælvingen.

De romanske Hvælvinger var meget tunge. Vægt og Tryk krævede tykke, svære Mure. Materialforbruget var kolossalt. Hvælving- og Buekonstruktioner egnede sig desuden kun for kvadratiske Rum eller Rumdele.

For at mindske Vægt og Tryk fandt man derfor paa at mure de enkelte Hvælvinger tyndere og mere buklede. Samtidig fandt man paa at underbygge Hvælvingssømmene med et bærende Skelet af Ribber; derved blev det muligt i langt højere Grad end tidligere at fordele Vægt og Tryk i Hvælvingens Hjørner, hvorved selve Væggene aflastede noget og kunde gøres mindre tykke. Det er da Ribbehvælvingen, der er Kærnen i Gotikken. Men Ribbehvælvingen naaede først sin egentlige og endelige Anvendelighed, da den konstrueredes over

Afb. 13. Gotisk nordtysk Bygning i Mursten.

Stuestokværket regelmæssig hvælvet, Hvælvingsfagene bevirker den regelmæssige Inddeling af Façaderne i Vinduesfag, yderligere markeret af Stræbepillerne. Rige Ledføjninger i Mursten. — Raadhus i Tangermünde, c. 1450.

Spidsbuer, baade i Gjordbuer, Skjoldbuer og Diagonalribber. Spidsbuen leder nemlig Trykket mere nedad end Rundbuen; det bliver derved muligt i endnu højere Grad at samle Vægt og Tryk fra Hvælvingskapperne i Hvælvings Hjørner. Væggene aflastes yderligere og kan taale at gennembrydes helt. Trykket kommer ganske vist paa den Maade til saagodtsom udelukkende at hvile paa Pillerne, der til Gengæld maa forstærkes betydeligt og udvendig kontrabalanceres ved Stræbeværk — svære Murpiller op mod Bygningens Yddervægge (Jvf. Afb. 31 og 14).

Takket være Anvendelsen af Spidsbuer kunde Hvælvingerne nu ogsaa løftes meget højt til Vejrs, blot Pillerne var solide nok. Dette førte til en yderligere Udvikling af Stræbeværket. Jo mere Hvæl-

vingsteknikken udvikledes op igennem Middelalderen, desto mere gennemført og fuldkomment blev hele dette System, der kulminerer i 15. Aarhundrede med en fantastisk overlegen Klaring af de vanskeligste og dristigste statiske Problemer.

Det kunde ikke undgaas, at den lodrette Inddeling inde og ude blev dekorativt afgørende for Gotikkens Bygninger.

Men Anvendelsen af den spidse Bue gav desuden den store Fordeel, at Buer med forskellig Spændvidde kunde faa samme Højde og at det følgelig var muligt at overhvælve ogsaa rektangulære Rum, ja ret beset, Rum eller Rumdele af en hvilken som helst Form. Gotikken stillede sine Udøvere ganske anderledes frit i Udarbejdelsen af Grundplaner end den romanske Stil havde gjort det (Jvf. Afb. 24).

I den over Spidsbuer konstruerede Ribbehvælving med tilhørende Stræbeværk havde Gotikken da skabt et yderst elastisk, i alle mulige Byggetilfælde anvendeligt Middel til at overhvælve Rum.

Ogsaa i andre Konstruktioner: Aabninger af alle Slags — i Vinduer og deres Stavværksdeling, i Døre og i Arkader fortrænger Spidsbuen den runde Bue og præger i det hele taget Stilen stærkt, saa meget mere, som den ogsaa — ganske som den runde Bue i sin Tid — gaar over i dekorative Motiver. Intet Under, at »Spidsbuestilen« er bleven Gotikkens folkelige Navn.

Gotikkens Størværker er de store Kirkebygninger i alle Lande.

I Tidens Løb blev Gotikkens Teknik stadig mere raffineret. Særlig Hvælvingskonstruktionerne blev i Sengotikkens Dage dels simplificerede, idet Gjord- og Skjoldbuer udelodes og Hvælvingskapperne forløb organisk i Sidemurene, dels det modsatte, idet de simple firdelte, seks- eller ottedelte Ribbehvælvinger omformedes til Stjerne- og Næthvælvinger (Jvf. Afb. 32).

I Lande, der som Nordtyskland og Danmark savner letbehandligt, naturligt Stenmateriale, maatte man benytte Murstenen, der vanskeligt tillod Gotikken at udfolde alle sine blændende Egenskaber. Kun i dekorative og konstruktive Enkeltheder anvendes undertiden Kridtsten, Sandsten eller Kalksten. Murstengotikken maatte nødvendigvis ofte blive massivere af Væsen og mere tung af Karakter (Jvf. Afb. 12, 13, 14), og kommer dette allerede tydeligt frem i vore Kirker, gælder det i endnu højere Grad de ikke-kirkelige Bygninger. Hvad disse angaar, kan deres Slægtskab med Kirkerne ofte være vanskeligt nok at faa Øje paa. Men dog er det der, omend det ofte nærmest

Afb. 14. Gotisk Klosterbygning.

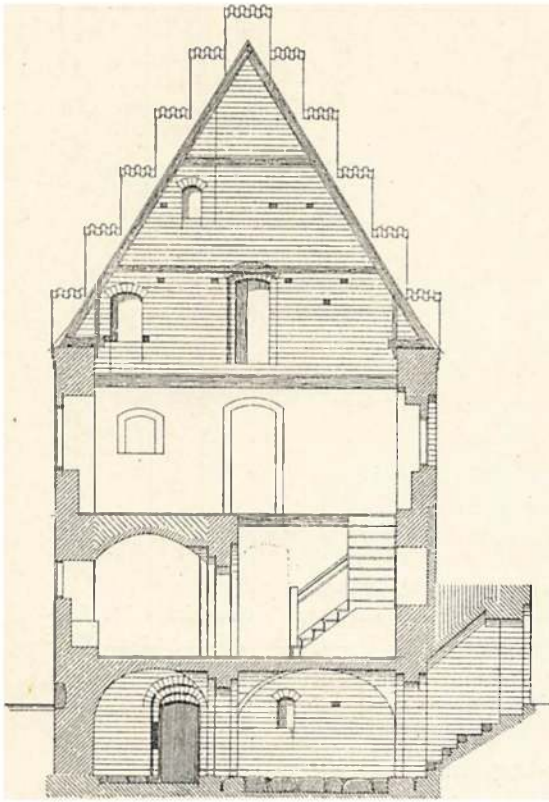
Stuestokværket regelmæssig hvælvet. Hvælvingsfagene bevirker den regelmæssige Inddeling af Façaden i Vinduesfag, yderligere markeret af Stræbepillerne. Sengotisk Udløberfløj uden Hvælvinger og Stræbeværk og med uregelmæssigt anbragte, fladbuede Vinduer. — Franciskanerklosteret i Ystad c. 1400.

giver sig til Kende i Hvælvings- og Buekonstruktioner (Jvf. Afb. 31).

Det er kun faa danske Bygningsværker fra den modne Gotiks Dage udenfor Kirkerne, der er naaede ned til vor Tid, og det er hovedsagelig Dele af Klosteranlæg, enkelte andre halv kirkelige, halv profane Bygninger, samt en Del Stormandsboliger — alle fra Slutningen af 14. og Begyndelsen af 15. Aarhundrede.

Et smukt og karakteristisk Eksempel paa den modne Gotik er den endnu bevarede, oprindelig helt overhvælvede Fløj i Franciskanerklosteret i Ystad fra Begyndelsen af 15. Aarh., hvor det udviklede gotiske Hvælvningssystem med tilhørende udvendige Stræbepiller var anvendt. Ogsaa i Vinduerne og deres Stadværksdeling giver Gotikken sig tydeligt til Kende (Afb. 14). Interessante er, hver paa sin Vis, den i Korsform byggede Bispeborg Gjorslev i Stevns fra c. 1400, opført af Kridtsten og, af de faa bevarede Byhuse fra denne Stilperiode, et Hus i Kallundborg (Afb. 15 og 16) fra den senere Del af Middelalderen.

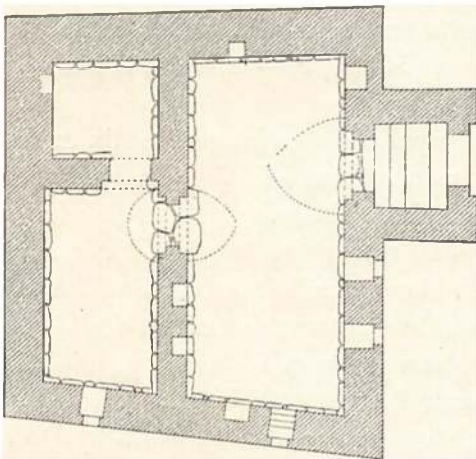
Det er det sidste Hundrede Aar af Gotikkens Herredømme herhjemme — Sengotikken, der har vital Interesse for Kendskabet til dansk Husbygningens Udvikling og Vilkaar. Først fra Midten af 15.

Aarhundrede dukker Monumenter frem, saa talrige og velbevarede, at de giver et mere sammenhængende Billede af, hvorledes man den Gang byggede og boede i Danmark.

I Teglstenslandenes Sengotik er Stræbeværket meget ofte ganske udeladt, noget allerede den modne Gotik havde været inde paa, som baade Gjorslev og Kallundborghuset viser. I Almindelighed erstatter Sengotikken ogsaa spidse Buer med Fladbuer eller endog runde Buer, ja undertiden med vandrette Afslutninger. Men til disse Bygningers Karakter hører stadig den gotiske Halvstens-Hvælving og Forkærligheden for lodrette Inddelinger.

Selve Murteknikken havde i det store og hele holdt sig uforandret fra den romanske Tid. Kun blev den synlige Skiftegang ofte en anden, idet Løbere og Bindere veksler i samme Skifte — det vendiske Skifte. Ogsaa Ledføjningerne ændrer Karakter. Man havde tidligere søgt saa godt som muligt at efterligne den europæiske Go-

Afb. 15. Gotisk Byhus.

Kælderplan og Snit Nord—Syd. Kælderstokværket — med Tøndehvælvinger — med en uregelret Rumfordeling, der igen

indvirker paa Stuestokværket; dette er delvis hvælvet. Vinduerne atter uregelmæssigt anbragte efter Rumfordelingen. Blandet Anvendelse af spidse og flade Buer. Mk. Trimpel og Tagstol. (Jvf. Afb. 16). — Kallundborg. 15. Aarh. — Tegn. af ældre nordisk Arch. III.

tiksskarpe, udskaarne Profiler, men Sengotikken indskrænker sig i Almindelighed til yderst simple afrundede eller affasede Led, naar den ikke — som oftest sker — holder sig til Murstenenes almindelige Form og kun arbejder med retvinklede Ledføjninger. I Tømmerkonstruktioner er Spærtaget gennemført i alle grundmurede Bygninger. Ofte afstives Spærene af Fødder. Etsærligt smukt Eksempel paa sengotisk Tagværk er bevaret paa det nordre Hus paa Kokkedal i Jylland (jvf. Afb. 15).

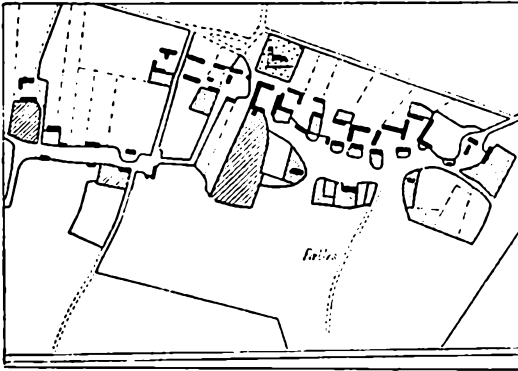

Afb. 16. Gotisk Byhus.
Kallundborg 15. Aarh. (jvf. Afb. 15)

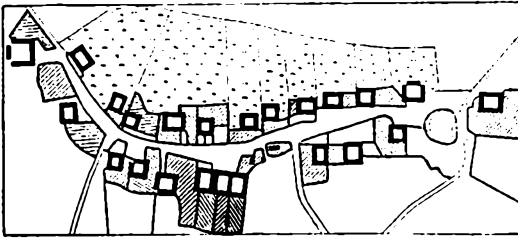
Hele det almindelige Byggeri, som det til den jævne Borgers og Bondes Tarv dyrkedes rundt om paa Land og i By, fortsættes derimod paa de fra den ældre Middelalder — vel helt fra Oldtiden stammende Traditioner.

Men her er der straks et Spørgsmaal af Vigtighed, det gælder at faa opklaret, fordi det hænger saa nøje sammen med Vilkaarene for Enkeltbyggeriet. Det er Bebyggelsens Former. I visse Egne af Landet — Øerne, Østjylland og Dele af Nordjylland — havde Befolkningen, uvist naar, men vel allerede i de første Aarhundreder efter Christi Fødsel, samlet sig i Landsbyer. Og allerede fra Oldtiden har der eksisteret Købstæder, hvis Tal i den tidligere Middelalder øgedes stærkt. Saa godt som alle vore ældre Købstæder var til allerede ca. 1300.

For vore Landsbyers Vedkommede har man forlængst fastslaaet 3 forskellige Bebyggelsesformer, karakteristiske for visse Dele af Landet, særlig Øerne, Nord- og Østjylland: Terrainbyen, Langbyen og Rundbyen. For de to første Former er det i udpræget Grad Færdsels-

Afb. 17. Terrainby.
Brovst i Thy. 1812.

Afb. 18. Langby.
Tornemark i Sorø Amt. 1790.

forholdene, der er bestemende og det maa overhovedet betragtes som en Grundregel for Bebyggelsen fra de ældste Tider, at den er sket ved Færdselsvejene og ordnende sig i Forhold til dem (Afb. 17—18).

I Terrainbyen vil Bebyggelsen oftest forme sig langs den ene Side af en Færdselsvej. Denne kan gaa langs et Bakkedrag eller en Skrænt; den kan løbe langs en Aa, følge en Kystlinje eller et sidt Mosedrag. I de fleste Tilfælde vil Bebyggelsen finde Sted paa den frie Side og i det enkelte vil den naturligvis rette sig efter de lokale Terrainforhold. Almindeligvis vil Sideveje fra Hovedvejen løbe

ind mellem Byens Gaarde, ud over Landsbyens Agre.

Endnu større Rolle spiller Færdselsvejen i Langbyer, hvor Bebyggelsen ordner sig paa begge Sider af en Vej, med Gaardene i to parallelle Rækker og et eller andet Sted udvidende sig til en større Plads — Fortet — med Gadekæret. Fra Hovedvejen gaar ogsaa her de yngre Sideveje ribbeagtigt ud til Siderne, hvor de naturligt kan bane sig Vej mellem Gaardene.

Til denne naturlige frie Bebyggelsesform danner Rundbyen en Mod-sætning (Afb. 19). Den ser ud, som var den lavet paa kunstig Vis, i Kraft af en Fællesbeslutning af samtlige Bymænd. Alle Gaarde lægges i en stor Rundkreds udenom Fortet, og Bivejene gaar her straaformet ud til alle Sider. En virkelig Færdselsvej kan løbe igennem Byen, men indvirker kun i ringe Grad paa Bebyggelsesformen. Denne sidste Byplans Ælde er sikkert noget forskellig for de forskellige Egne af Landet — den forekommer overhovedet kun paa Øerne og i Østjylland. Tilblivelsestiden kan vel ogsaa være meget forskellig for de

enkelte Byer i samme Egn, men Rundbyen er uomtvistelig et middelalderligt Fænomen.

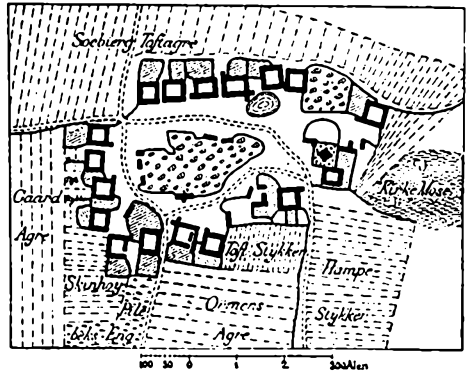
I alle Arter af Landsbyer træffes den løse Gadebebyggelse. Gaardene har ligget frit, selv om de i mange Tilfælde har ligget overordentlig tæt.

Mærkelig er nu den nøje Sammenhæng mellem Principperne for Landsbyernes Bebyggelse og Købstædernes, saaledes som det

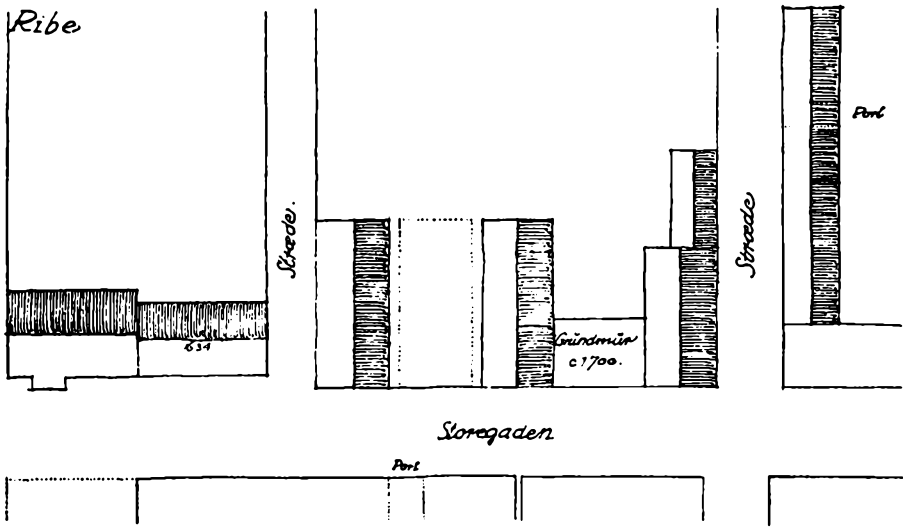
kan skimtes igennem mange Købstæders — ofte fra endog meget gammel Tid bevarede og endnu benyttede — Gadnet. Dette bliver dog mindre paafaldende, naar man husker, at langt de fleste af vore Byer er begyndte som Landsbyer, at mange hele Middelalderen igennem faktisk ikke var stort andet, og at adskillige egentlig blev ved med at være det til helt op i det 18. Aarh. En Del af vore Købstæder har dog til at begynde med været Handelspladser eller Fiskerlejer, med et kun ringe Jordtilliggende.

Bebyggelsesplanen indvirker altid stærkt paa Bebyggelsen i det enkelte. Hober Folk sig sammen i Landsbyer eller Købstæder — altsaa i tættere Bebyggelser — har man oftest kun en begrænset Byggegrund at kunne arbejde med. Alene af den Grund kan en Sammenbygning af de enkelte Ejendommers Huse være naturligt paakrævet af Forholdene.

Allerede tidligere er der gjort opmærksom paa, at den lange Længe, der er betinget af Bindingsværkskonstruktionen, er typisk dansk. Denne Byggemaade maatte af sig selv opfordre til at samle saameget som muligt af en Landbedrift under eet Tag, saa man fik den eenlængede Gaard. Og man kunde gaa videre endnu, saa man — alt efter Bedriftens Størrelse — lagde to lange Længer overfor hinanden i et Parallelanlæg eller byggede Gaardene i Knæk, som Vinkelbygninger eller som tre- og firfløjede Anlæg. Naar denne for dansk Landarkitektur saa typiske Sammenvoksen af flere Huse til ordnede Anlæg har fundet Sted, kan ikke siges med Bestemthed. Men det synes — i al Fald for Øernes Vedkommende — at være sket henimod Middelalderens Slutning. Allerede da har de Landbygningstyper været i anerkendt Brug, der har holdt sig helt op i Nutiden.

Afb. 19. Rundby.
Hejninge i Sorø Amt. 1768.

Afb. 20. Bybebyggelse.
Gavlhuse og Huse med Langsiden mod Gaden. Ribe. 16. og 17. Aarh.

Som Bebyggelsesplanerne fra først af maa være dannede ud fra samme Forudsætninger baade i Landsby og Købstad, har Formerne for Bebyggelsen af den enkelte Grund de to Steder næppe heller været særlig forskellige i den ældre Middelalder. Det er sikkert først fra 13. Aarh. man kan regne, at Bebyggelsesmaaden i Byerne faar sit eget Præg. Det er da et Særkende for Købstaden, at den tilstræber den faste Gadebebyggelse, med Husene sammenbyggede i Rækker. Noget andet er, at dette ingenlunde altid har været gennemført i Virkeligheden, og at der oftest har ført smalle Gange, Gyder og Slipper langs Skællinierne ind til Grunden bagved og ofte helt igennem til næste Gade.

Fra fjærne Tider har Bebyggelsen med Langsiden mod Gaden efter dansk Sæd og Skik været den absolut fremherskende i vore Købstæder. Kun i de sønderjydske og sydjydske Byer og hist og her i de sydfynske Købstæder og paa Lolland, samt i det ret internationalt prægede Helsingør, har den tyske Byggeskik med Gavlen mod Gaden været anvendt, vistnok allerede langt tilbage i Middelalderen (jfr. Afb. 20).

Men indenfor disse to Hovedarter af Anlægstyper benyttes igen alle mulige Variationer.

Saaledes opstod Vinkelbygningen af sig selv, naar man ikke kunde

nøjes med et enkelt Hus, der laa med Langsiden mod Gaden. At samme Type ogsaa var naturlig for Hjørneejendomme, siger sig selv. Skulde Vinkelbygningen eller Gavlhuset yderligere udvides, kendes bl. a. fra Flensborg og Helsingør Forlængelsen med smalle Huse bag ud paa Grunden. At der ogsaa i Købstæderne har været tre- og firfløjede Anlæg er meget troligt, men intet saadant Anlæg er bevaret eller kendt.

Hvorledes Grundplanen i vore Bøndergaarde har været formet, er det vanskeligt at faa fuld Rede paa. Men man skimter forskellige

Anordninger efter de forskellige Landsdele. Sagen har forsaavidt mindre Interesse i denne Forbindelse, som ingen Bondegaard fra hine fjærne Tider mere er til. Men desværre giver de bevarede senmiddelalderlige Købstadhuse os kun spredte Oplysninger om dette højt interessante Spørgsmaal; dertil er de i Tidernes Løb bleven for stærkt ændrede. Og dog er der Antydninger af, at gennemgaaende Skillerum og kun faa, men ret store Stuer har været det almindelige baade i Huse af Bindingsværk og af Grundmur. Naar dette ogsaa har været det almindelige i Herregaardenes Beboelseshuse, ligger det nær at betragte den stive Grundplan med Rummene i Række efter hverandre som typisk for Tiden. I saa Tilfælde har man altsaa stadig levet videre paa endnu ældre Tidens Plantype med Tværskillerum, som den meget naturligt var fremgaaede af Bindingsværkskonstruktionen allerede i dens mest primitive Form.

Afb. 21. Sengotisk Bindingsværkshus.
Mk. de lange, krumme Knægte. c. 1530.
Køge (nu flyttet). Fot.

Som Bøndergaardene paa Landet har ogsaa langt de fleste Købstadhuse kun været i eet Stokværk; Huse i to Stokværk har været ret sjældne og dette hænger bl. a. sammen med, at den hjemlige Bindingsværksteknik ikke godt tillod at bygge i Højden. Grundmurede Byhuse var som bekendt grumme faa, men til Gengæld oftest i to Stokværk og var dette Tilfældet, maatte man have Adgang til øvre Stokværk. Oprindelige Trapper er imidlertid intetsteds bevarede. Derimod har der paa den i to Stokværk opførte Bagside af Mogens Thuesens Boder i Næstved været Svale, og til denne har en udvendig Trappe ført op. At saadanne udvendige Gange har været almindelige i Middelalderens Boliger fremgaar baade af bevarede Spor og af skriftlige Kilder. Kendt er Folkevisernes hyppige Omtale af »Højenloftsvalen«.

Som allerede tidligere nævnt maa Bindingsværket efterhaanden have sejret over andre tekniske Byggemaader med Træ som Hovedmateriale op igennem Middelalderens Aarhundreder, hvad enten det nu var Bindingsværk med lerklinede Tavl, med Bulvægge eller med udmurede Tavl. Jævne Borger- og Bønderhuse opførtes paa denne Maade og stadig, saavidt man kan skønne, i den fra fjærne Tider arvede højst primitive Teknik. Et særligt Træk, der maaske er af senmiddelalderlig Oprindelse, men muligt ogsaa langt ældre, er Bindingsværkets saakaldte Styrterum, en Art Trimpel, der opstaar ved at Loftsbjælkernes Hoveder er stukne med Tap i eller gennem Stolperne.

I Slutningen af Middelalderen indvandrede imidlertid en mere fuldkommen Bindingsværksteknik, der kom til os fra Nordvest- og Nordtyskland og særlig som den havde udviklet sig i de store Hansestæder. En Række Bygninger, navnlig i Købstæder, er endnu tilbage fra denne Perodes senere Aartier og giver gode Holdepunkter for det Standpunkt, hvortil man var naaet herhjemme paa dette vigtige Omraade.

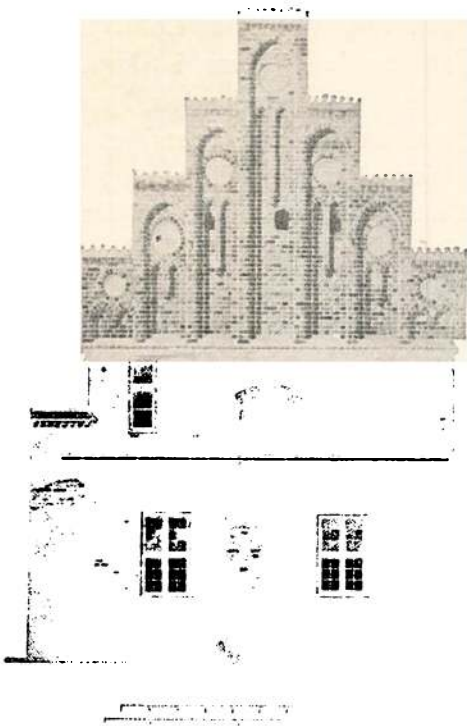
I den Form, hvori senmiddelalderligt Bindingsværk i Danmark kendes, er Konstruktionerne langt mere gennearbejdede end tidligere. Tømmerværket, hvis enkelte Dele oftest er af Egetræ, sammentappede og fornaglede med Egetræsnagler i cirkelrunde Naglehuller, er nu altid rejst paa Syldsten eller paa en muret Sokkel, der bærer et Fodstykke — en Fodrem — hvorpaa igen Stolperne er nedtappede; derved opnaaede man et bedre Hold paa Stolperækken

og mere Stabilitet over Tømmerværket. Anbringelse af Loftsbjælker skete stadig paa den Maade, at man fastgjorde dem i Stolpernes øverste Ende, enten ved at tappe dem ned eller stikke dem igennem med et smalhugget Hoved, der saa forankredes paa Ydersiden med Trænegler. Indvendige Skraabaand i Hjørnet mellem Stolper og Bjælker »bladedes« paa disse med Svalehaler. Kun i mere fuldkomne Konstruktioner bærer Stolperne en Rem, hvorpaa Loftsbjælken hviler. Et ejendommeligt nyt Træk er Knægte under Loftsbjælkerne, tappede sammen baade med Stolpen og det fremspringende Bjælkehoved og saaledes af virkelig konstruktiv Betydning. Knægtene er lange og i et enkelt kendt Tilfælde — Apostelgaarden i Næstved — løber de ned i smukt udskaarne Figurer.

Ejendommelig er ogsaa den Maade, hvorpaa man bygger i to Stokværk. Det nye er her, at medens man i Bagvæggen benytter en utvivlsomt ældre Konstruktion med lange Stolper, der naar lige fra Fodstykket til Tagremmen, er det kun Façaden mod Gaden, der efter den yngre Byggeskik er knægtbygget, idet Stuestokværkets Loftsbjælker bærer en Rem — Overgangsforden — der atter bærer øvre Stokværks Stolper. Øvre Stokværks Konstruktioner er i alt væsentligt en Gentagelse af det nedres.

Denne Fremgangsmaade var langt at foretrække for den ældre med gennembløbende Stolper, hvor Belastningen af de indtappede Loftsbjælker og Vægten af hele det øvre Stokværk maatte rumme en betydelig Fare for Bygningens Sikkerhed. Men Knægtkonstruktionen gav tillige det hele Tømmerskelet en elastisk Fasthed, der har bestaaet sin Prøve gennem Aarhundreder. Sammenholdet styrkedes ydermere ved Anbringelsen af Skraastivere mellem Fodrem og Løsholter. Det er da ogsaa en bekendt Sag, at vaager man blot over de rigtige konstruktive Forbindelser i en Bindingsværksbygning, kan den staa i umindelige Tider, selv om den sætter sig og i Tidens Løb bliver baade vind og skæv.

I Huse som Ejler Rønnows Gaard i Odense og et Hus i Kjøge (Afb. 21) træder Sengotikkens Bindingsværksarkitektur os tydeligst og bedst i Møde med alle sine karakteristiske Egenskaber. Disse Bygninger er udpræget konstruktive af Væsen. De skjuler intet, men viser aabentlyst, hvordan de er bleven til, hvordan Fag er føjet til Fag og Bjælke bundet til Bjælke. Der er Følgestrængthed i et saadant Hus og der er Orden i det. Fag — alle lige brede — følger efter Fag. Udover

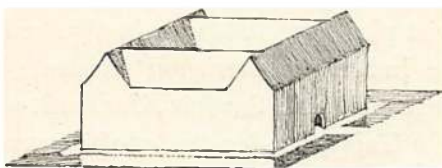
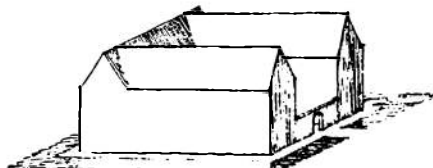
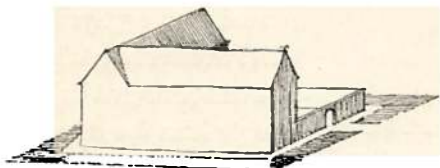
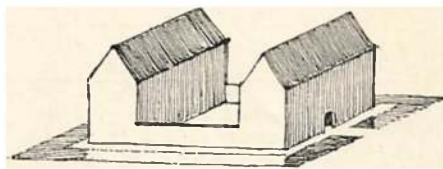
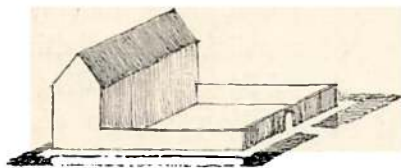
Afb. 22.

Sengotisk Patricierhus i Grundmur. Mk. de opr. Vinduer. Oxernes Gaard; Østgavl. c. 1475. Tegnr. af æld. nord. Arch. IV.

Profilled og Ornamenten er der i disse Bygninger intet, de har tilfælles med Gotikken i stilbestemt Forstand. Og naar Konstruktionen til en vis Grad kommer til at fremhæve de lodrette Linier, ophæves disse til Gengæld delvis igen af den skarpt udtalte Stokværksdeling. Kun deri, at ogsaa Bindingsværksarkitekturen er saa udpræget konstruktiv, ligger et indre — men for saa vidt ganske tilfældigt — Slægtskab med den gotiske Stil. Derimod er Profileringer og Ornamentsformer altid stilistisk prægede af Gotikkens rige Udvikling paa dette Omraade; men her, som overalt i nærværende Fremstilling, er der lagt særlig Vægt paa det rent bygningsmæssige og det rent ornamentale vil derfor kun blive omtalt, hvor det griber direkte ind i Bygningernes almindelige arkitektoniske Karakter.

Vore ældste bevarede Bindingsværkshuse har vistnok staaet udvendig med Træets naturlige Farve. Har Tavlene været udmurede, har de, i al Fald delvis, været murede i Mønstre. Stod Stenene i deres naturlige Farve eller hvidtede eller var Tavlene kun klinede — har i alle Tilfælde Kontrastvirkningen i Farver mellem Tømmerværk og Tavl været af megen Virkning. Det koloristiske Element har gjort sig stærkt gældende. Men det maleriske i Tag- og Stokværksfremspringets stærke Skyggevirksomhed har dog været det, der mer end noget andet har fanget Opmærksomheden, og den knægtbyggede Façade skylder utvivlsomt en Del af sin Sejr det æsthetiske Behag, den har fremkaldt.

Spredt mellem Byernes Bindingsværkshuse og -gaarde laa de faa solidere og stateligere grundmurede Borgerhuse. Offentlige og

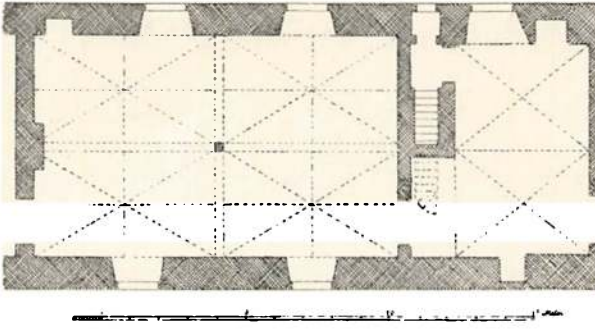
Afb. 23. Typer paa sengotiske Borggaardsanlæg.

1. Enkelthus. 2. Parallelanlæg. 3. Vinkelanlæg. 4. Treflojet Anlæg. 5. Firflojet Anlæg.

halvoffentlige Bygninger har enkelte Steder været i Grundmur og Næstved har endnu tilbage i velbevaret Stand baade sit Helligaandshus, Raadhus og Kompagnihus. Men for dansk Husbygning har de ingen selvstændig Interesse.

Medens de Bindingsværkshuse, Tiden har levnet os i Byer, er almindelig eenlængede, findes der Stenhuse baade af Gavlhuse- og Vinkelhustypen med deres Variationer; næsten alle har to Stokværk, undertiden Kælder og i enkelte Tilfælde tillige Styrterum (Trimpel).

Ejendommeligt for disse grundmurede Huse, der ofte mangler Hvælvinger og altid Stræbepiller, er, at Delingen efter Fag ikke gør sig gældende i det Ydre. Disse Huses Mure er behandlet selvstændigt. De fladbuede, dobbeltfalsede Døre og Vinduer er anbragte uregelmæssigt i hakkende Takt og, naar Bygningerne er i to Stokværk, skævt over hinanden, uden at de lodrette Akser overholdes. Dette hænger utvivlsomt sammen med Beliggenheden og Anvendelsen af Husets Rum og atter her møder vi, men paa mere haandgribelig Maade end i den fattigt repræsenterede romanske Pe-

Afb. 24. Sengotisk Stueplan med Tværskillerum. Mk. Trappeanlægget. Nord opad. Senere er Bygningen forlænget mod Vest og en Floj tilbygget mod Øst. Borglumbispernes Hus paa Voergaard. c. 1525.

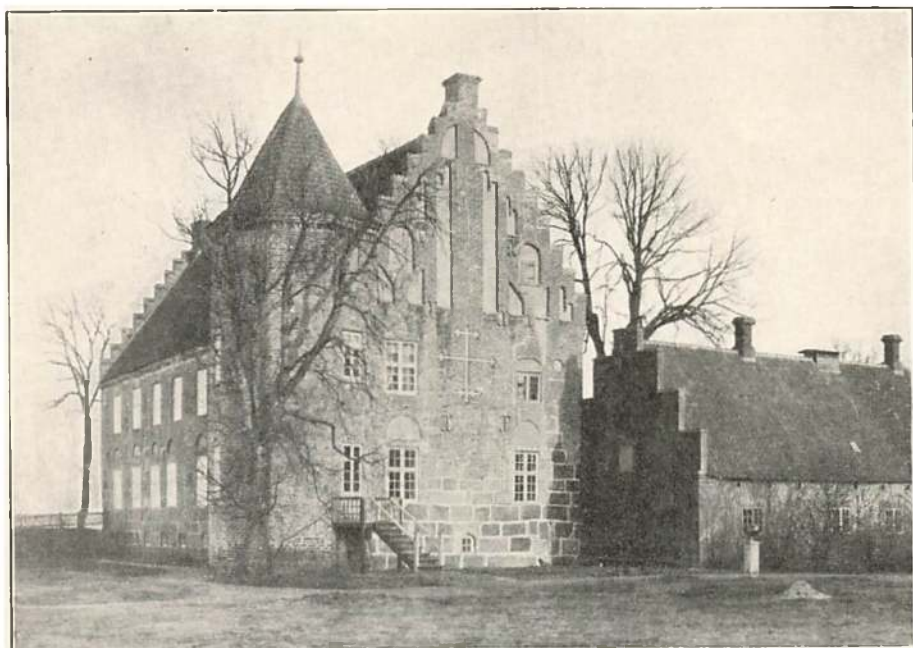
riode, hele den frie nordiske Behandling af Bygningernes Indre og Ydre. Ogsaa disse Bygninger er bleven til indfra-udefter og uden Hensyntagen til Regelmæssighed og Symmetri. (Jvf. allerede Afb. 15)

Murstensgotikken brugte kun faa dekorative Virkemidler. Det kunde hænde, at man

mellem Stokværkene indskød Savsnitbaand eller Profilbaand, hvorved man ganske vist paa ugotisk Maade lovlig stærkt kom til at fremhæve den vandrette Inddeling. Derimod forsømte man nødig under Gesimsen at anbringe Friser af Savsnit-, Tandsnit- eller Trappebaand. Og de højttopmurede Taggavle, der støttede Tagværket, prydedes med et vistnok fra Udlandets militære Bygningskunst laant og omdannet Motiv: Kamtakkerne.

Men det dekorative Motiv, der ved Siden af Kamtakkerne brugtes med størst Forkærlighed, og ikke uden Eftertryk, er Blændingen. Det hørte dog til Sjældenhederne, at man anbragte Vinduerne i Blændinger — spidsbuede som i et Hus i Randers, eller afsluttede foroven med Dobbeltbuer, som i en af Bygningerne i Helligaandsklostret i Aalborg. Sin frodigste Anvendelse fandt Motivet i Bygningernes Gavle; hele Taggavlen blev trukket op med Blændinger. I Kompositionen af disse Blændingsmønstre havde Datidens Bygmestre deres fornemste dekorative Opgave; mer eller mindre klart og overskueligt kunde den løses, mer eller mindre intim kunde Forbindelsen med Kamtakkerne være betonet — men næsten altid er Helhedsvirkningen god. Særlig smuk er Gavlen paa Oxernes Gaard i Helsingør (Afb. 22). I Gavldekorationerne kommer Gotikken tydeligst til Orde. Her har dens Sans for den lodrette Inddeling faaet et djærvt Udtryk. Det tunge og alvorlige i Murstensgotikken formindskes ogsaa noget ved Blændingernes Opløsning af de store Murflader.

Den dekorative Virkning af Blændinger beror paa deres Tilbagespring fra Murfladen, hvorved Façaderne faar stærkt belyste

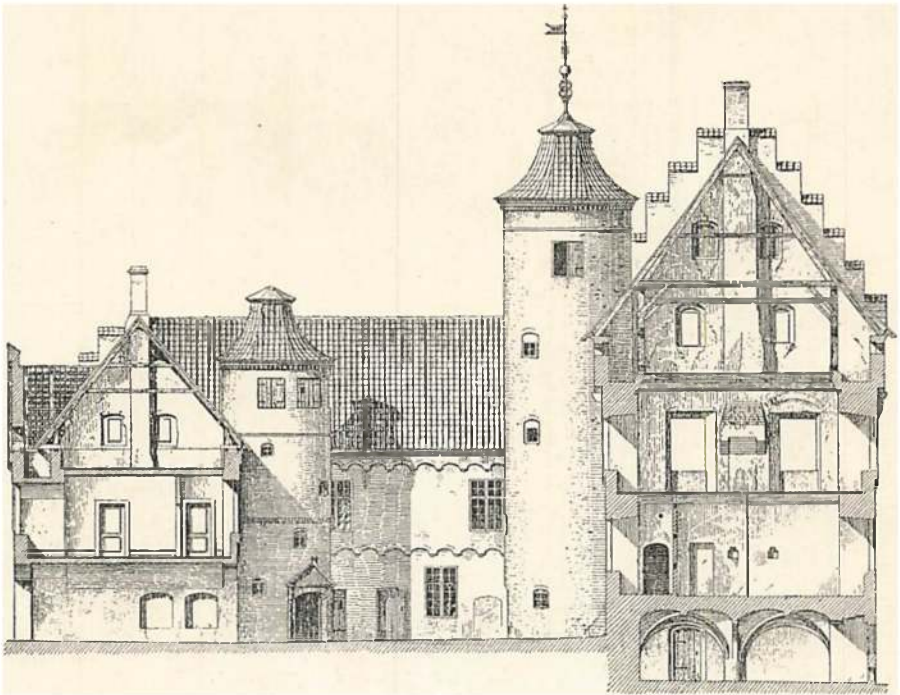
Afb. 25. Sengotisk Borggaardsbygning.
 Enkelthus. Gravene tilkastede. Hjørnetaarnet senere tilføjet. Krabbesholm. c. 1560. Fot.

Partier og Partier, der ligger i Skygge. I Kontrastvirkningen mellem Lys og Skygge ligger et malerisk Element, der kan give de tunge og barske Huse, med de stejle Tage og knejsende Gavle noget intimt, til Tider næsten venligt, der ellers er dem fremmed. Og har Blændingerne tillige staaet pudsede hvide, har noget koloristisk muntert yderligere kunnet live op i Husenes Fysiognomi.

Af en ganske egen Art var de Bygninger ude paa Landet, hvor Tidens verdslige og gejstlige Stormænd holdt til.

Nogle af disse Adels- og Bispegaarde — eller kongelige Gaarde laa tæt i eller ved Landsbyerne, andre laa for sig selv. Overordentlig mange skilte sig, hvad Bygningerne angaar, næppe synderligt ud fra almindelige Bøndergaarde. Men en Del — og op igennem Middelalderens Slutning stedse flere — fik efterhaanden Bygninger, der baade i Beliggenhed og almindelig Byggeskik har deres eget Særpræg.

Der sondres her mellem Beboelsen — Borggaarden — og Avlsbygningerne: Stald- og Ladegaarden, der undertiden kunde ligge et godt Stykke fra Borggaarden.

SNIT SYD - NORD

V. 2. 113

Afb. 26. Sengotisk Borggaardsanlæg.

Ældst er nordre Hus, et opr. Enkelthus med hvælvet Kælder, derover to Stokværk og et øvre Halvstokværk med Vægtergang. Senere tre Fløje tilbygget, saa Anlægget blev firfløjet, senest de to Trappetaarne (Jvf. Afb. 27). Rygaard. 16. Aarh.

— Danske Herreborge. I.

Borggaarden selv var for de aneligste Gaardes Vedkommende indgravet. Voldstedet, der bar Bygningerne, havde firkantet Form og gav Plads til større eller mindre Bygningsanlæg i Bindingsværk eller Grundmur eller begge Dele. Hvor Bindingsværk anvendtes — som paa Randrupgaard i Himmerland — var det med knægtbyggede Façader og i alt væsentligt med de fra Samtidens Købstaduse kendte Konstruktioner. Det kunde ske, at kun Yermurene ud mod Befæstningsanlægene var i Grundmur, medens Murene ind mod Gaarden var i Bindingsværk. Dette er saaledes Tilfældet med Jungetgaard i Salling fra c. 1547. Kun de aneligste Borggaarde, og i Virkeligheden kun et lille Mindretal, havde Stenhuse; det er selvsagt ogsaa dem, der er bedst kendt og hvis Anlægstyper lettest lader sig paavise.

Kærnen i disse Anlæg er Vaaningshuset, der i Almindelighed lægges solret efter gammel dansk Byggeskik; dertil kan saa slutte sig andre Bygninger, men et af Anlægets Huse vil altid give sig til Kende som det egentlige Hovedhus, det Øjet naturligt altid søger. For Borggaardsanlægget som Helhed vil altid denne Bygnings Beliggenhed i Forhold til Adgangen være af særlig Betydning. Hovedhuset kan ligge lige for Adgangen, men bagud paa Voldstedet og følgelig være bortvendt fra denne. Det kan ligge sidevendt — til Højre eller Venstre — og det kan endelig ligge umiddelbart indenfor Graven — modvendt Ad-

Afb. 27. Sengotisk Borggaardsanlæg.
 Det store Hus et oprindeligt Enkelthus. Mk. Udkragningerne af andet Stokværk og Halvstokværket. (Jvf. Afb. 26). Rygaard. 16. Aarh. Fot.

gangen. Den meget udbredte Enkelthustype fandtes bl. a. paa Krabbesholm, Vinkelbygningen i det ældste Østergaard i Salling. Derimod synes det trelængede Anlæg at have været sjældent, dog havde Viborgbispernes Spøttrup i Salling denne Form. Et fir-længet Anlæg var Villestrup i Himmerland. Ogsaa Parallelanlæg synes at have forekommet (Afb. 23). Det er da de fra Datidens Bøndergaarde velkendte Anlægstyper, der gaar igen i disse senmiddelalderlige Gaarde, men i monumental Form. Af den eenlængede Type er der nogle, der — som det ældste Voergaard i Vendsyssel (Afb. 24) — hører til en ret udbredt Særtype, øjensynlig kun en Videreudvikling af tidligere Tidens Donjontype. Denne Types Bygninger er nærmest

Afb. 28. Sengotisk Borggaardsanlæg.

Treflojet med Spærremur og Porttaarn. Begge Sideløje opr. lige lange. Spøttrup c. 1525. Fot.

at opfatte som beboelige Taarnhuse — korte, til Gengæld undertiden indtil 3 Stokværk høje Bygninger, som Glimmingehus i Skaane.

Som allerede Gravene — undertiden ogsaa Volde — giver disse Gaarde Karakter af Borge, kommer dette ogsaa frem i den Skik, der sædvanligvis synes at være fulgt: at lukke Borggaardens bygningsfrie Sider med Spærremure; var Indgangen i en af Spærremurene, værnedes den undertiden ved at lægges i et stærkt Porttaarn. Det er en saadan Ordning, der endnu er bevaret paa Spøttrup (Afb. 28).

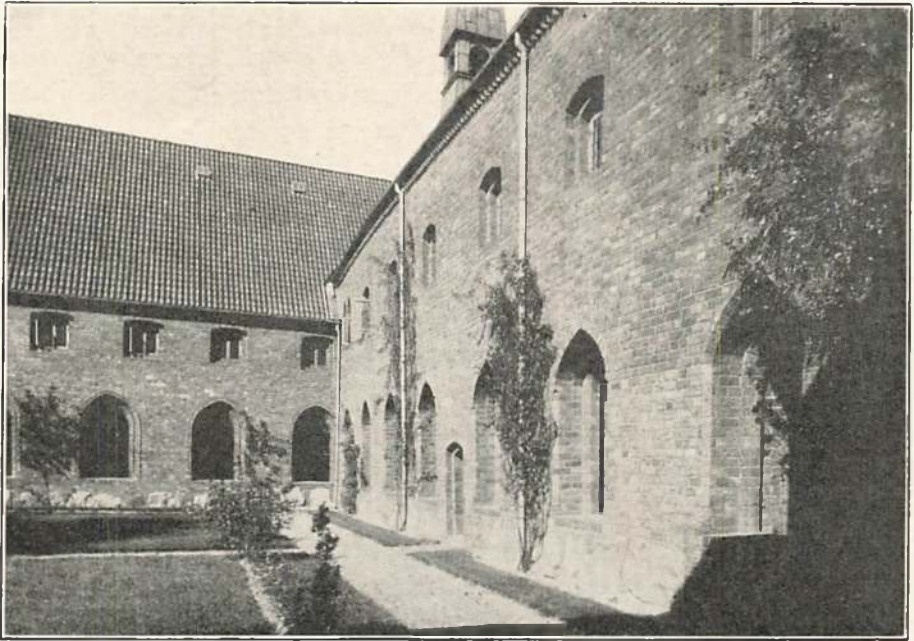
Ved Beliggenheden paa det firkantede Voldsted, hvis Linier Huse og Spærremure følger, bliver det hele samlede Anlæg altid af en ejendommelig sluttet og fast Virkning.

Hvad de enkelte Bygninger angaar, har de — som allerede antydet — vistnok fortrinsvis haft den stive gammeldanske Grundplan med Tværskillerum (Afb. 24). Rummene har kun været faa og relativt store i Forhold til Bygningernes oftest smaa Dimensioner. Dybden er gennemgaaende kun c. 7—8 m. indvendig Maal og Længden sjældent betydelig.

I Opbygning havde de fleste Borggaardshuse to Stokværk foruden Kælder (Afb. 25). Øverst fandtes ofte et lavt øvre Halvstokværk, der undertiden var udstyret med Skydeskaar og Skoldehuller, som paa Vedbygaard paa Sjælland; dette Halvstokværk kunde yderligere beriges med en Vægtergang, saaledes paa Torup i Skaane; sin højeste Udvikling naar dette System, hvor Vægtergangen krager ud over andet Stokværk som paa Rygaard paa Fyen (Afb. 26, 27). Hvad den indre Økonomi i disse Huse angaar kan hist og her paavises smalle indvendige Trapper med Ligeløb, der, undertiden i selve Murtykkelsen, har ført op til øvre Stokværk. Derimod benyttede man i Almindelighed ikke Trappetaarne; (Trappetaarnene paa Rygaard er tilføjet senere). Til Opvarmning havde man Skorstene med murede Kaminer. Deres Plads var næsten altid i Bygningernes Gavle. Køkken fandtes vistnok ikke i selve Vaaningshuset, men i et af Borggaardens andre Huse. — Et vigtigt Anliggende ved Indretningen af Huset var Priveterne eller »Hemmelighederne«, som de kaldtes. De anbragtes i nøje Forbindelse med Bygningen selv, enten i karnapagtige Udbygninger eller som Hængekarnapper.

Disse solide, svære Bygninger har i Reglen hvælvede Kældere og det hænder, at ogsaa nederste Stokværk er hvælvet. I saa Tilfælde er der noget bundet over disse Stokværk, idet de firkantede Hvælvingsfag meget naturligt giver en regelret Inddeling af Planen i det enkelte Stokværk og en vis Overensstemmelse i Planordningen mellem Kælder og Stuestokværk. Dette virker igen til en regelmæssig Placering af Vinduer — eet midt i hvert Fag — og følgelig til en taktfast Vinduesfordeling hen over Dele af Façaderne. Men forøvrigt staaer disse Herregaardsbygninger Stenhusene i Købstæderne nær. Ogsaa de dekorative Stiltræk er de samme, og ogsaa her er de kamtakkede, oftest blændingssmykkede Gavle Husenes største dekorative Prydelse. Nyt er, at øvre Stokværk hist og her krager ud over nederste og al Udkragningen bæres af konsolbaarne Rundbuer — et Motiv, der i den følgende Tid skulde faa meget hyppig Anvendelse, men forsaavidt er i Modstrid med Gotikken, som det meget stærkt understreger den vandrette Inddeling.

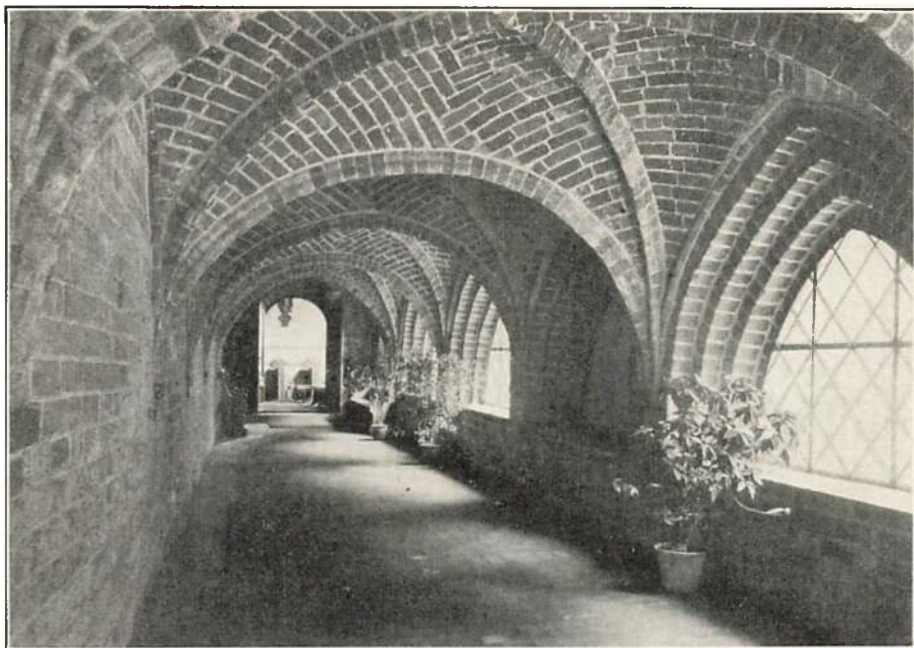
Motivet er, første Gang paaviseligt, brugt paa Rygaard, hvor det forbereder øvre Halvstokværks brutalere Fremspring. I Rygaards store Vaaningshus er forøvrigt alt, hvad der er karakteristisk for Tidens djærve Herregaardsarkitektur samlet. Rygaard er overhovedet Tidens største arkitektoniske Ydelse paa dette Omraade. Den svære

Afb. 29. Sengotisk Klostergaard,
set mod Nordost. Kirken danner den sydlige Fløj. Karmelitterklosteret i Helsingør.
C. 1500.

røde Bygning, lagt solret paa Voldstedet, er imponerende i Højde som i Drøjde; den vokser og breder sig opadtil, Stokværk for Stokværk, indtil den øverst oppe krones af det stejle, røde Teglstenstag og de trodsige Gavle. Vinduerne, der oprindeligt kun har været ret smaa, er anbragte, hvor det kan falde sig, og Murfladerne virker store og rolige. Hist og her paa den mod Graven vendende Langside var anbragt Hængekarnapper. Her, som saa mange andre Steder, har man ogsaa bødet paa de snævre Rumforhold ved Udbygning af et bredt taarnagtigt »Korshus« — anbragt vilkaarligt og skævt i Forhold til Husets Midterakse.

Ikke blot i Beliggenhed men i deres hele Byggemaade er Sengotikkens Stormandsboliger stærkt prægede af det forsvarsmæssige. De er først og fremmest Fæstninger, hvor Hensynet til Bekvemmelighed har maattet vige for Hensynet til Sikkerhed. Snævre og besværlige har Opgangene været til de øvre Stokværk, og Lys og Luft har haft trangt ved at finde Vej ind til dem. Selv om Stuer og Sale har været rummelige — mørke og skumle maatte de blive. Kun ved Vinduerne

Afb. 30. Gotisk Klostergang,
den eneste tilbageblevne Del af et firflojet Korsgangsparti i Franciskanerklosteret
i Odense. 15. Aarl.' Beg. Fot.

var der lidt Lys og derfor var der her, i de tykke Mure, udsparet Siddepladser. Ved malede Kalkdekorationer har man dog forstaaet at lukke noget festligt og farverigt ind.

Desværre er kun enkelte Partier af Tidens store kongelige Borg-anlæg bevarede — Dele af Malmøhus, Nyborg Slot og Aalborghus. I Byggemaade og almindelig arkitektonisk Karakter synes de ikke at have skilt sig synderligt ud fra de samtidige Stormandsborge. Kun de rent militære Befæstningsanlæg har været mere udstrakte og i enhver Henseende mere anselige; men de har i denne Sammenhæng mindre Interesse.

Ogsaa i dette Tidsrum er der den skarpeste Modsætning mellem den monumentale Profanarkitektur, som den møder os paa Borgene, og Klosterarkitekturen — bolig-mæssigt set Tidens mest fuldkomne og ejendommeligste, den eneste, der i hine Tidens danske verdslige Bygningskunst repræsenterede klassiske Traditioner.

Der var Klostre i Byerne, hvor de med deres Haver og mange

Afb. 31. Sengotisk toskibet Klostersal.

Opr. Sygesal i eneste tilbageblevne (vestre) Klosterfløj i Helligaandsklosteret i København. Slutn. af 15. Aarh. Fot.

Udenomsbygninger ofte optog en stor Del af det fælles Byomraade og fyldte dominerende op i Bybilledet. Og der var Klostre paa Landet. Men fælles for dem alle var den traditionelle firlængede Anlægstype, mer eller mindre gennemført, men altid i sin Ide overlegen og klar. Bedst bevarede af Byklostre er nu Karmelitternes i Helsingør (Afb. 29 og 32), Sortebrødrenes i Ribe og Aarhus, Graabrødrenes i Slesvig samt Helligaandsklosteret, oprindelig med to Gaarde, i Aalborg. Af Landklostrene staar intetsteds mere end nogle enkelte Fløje. Trods senere Tidens Ombygning er Cisterciensernes Kloster i Holme paa Fyen — nu Brahetrolleborg — det, der har holdt sig bedst.

Karmelitterklosteret i Helsingør giver det tydeligste Indtryk af sengotisk Klosterarkitektur i Danmark. Anlægget har den sædvanlige faste og sikre Komposition. I de tre Hovedfløje optager store, delvis hvælvede Sale de nedre Stokværk. De fornemste Rum ligger i Østfløjen, nærmest Kirkens Kor; her er Kapitelsalen med skønne Nethvælvinger. I Nordfløjen, fjærest fra Kirken ligger Spisesalen — Refektoriet — og Vestfløjen har andre Sale, beregnede paa Brødrenes Fæl-

lesliv. Den praktiske Forbindelse mellem Sale og Stuer i de forskellige Fløje og mellem Fløjene indbyrdes og Kirken sker gennem Klostergangen, der løber alle Gaardens fire Sider rundt og samtidig arkitektonisk set er det Fælles, der holder sammen paa det hele Anlæg.

De store Sale i Klostrenes nederste Stokværk frembyder adskillig Interesse. Hvad der andetsteds er levnet os af hvælvede Rum fra sen-gotiske Tider er meget lidt og indskrænker sig til nogle enkelte hvælvede Stuer, særlig i Stormandsboliger, saaledes paa Voergaard og Glimminghus. De største og skønneste forekommer i Klostrene og repræsenterer ofte paa smukkeste Maade Datidens Ævne til at skabe velkomponerede Rum. Foruden eenskibede Sale som Helsingørklosterets Kapitelsal findes der baade her og andetsteds, bl. a. i Helligaandsklosteret i København (Afb. 31) og i Dominikanerklosteret i Aarhus toskibede Sale. Ret almindeligt forekommer ogsaa Central-salen, hvor fire Hvælvingfag bæres af en Midtpille, som den bl. a. forekommer ogsaa i Aarhusklosteret. Derimod er det endnu ikke lykkedes at paavise treskibede Sale, svarende til de store tidlig-gotiske Sale i Løgum Cistercienserkloster (Afb. 10).

Om Rumfordelingen i Klostrenes øvre Stokværk vides kun lidt. Om Trappeforbindelserne ligeledes. Enkelte Steder kan paavises dels indvendige, magelige Trapper med Ligeløb, dels udvendige Trapper op til øvre Stokværk.

I Boligkultur staar et saadant Klosteranlæg langt over selve Stormændenes Boliger og Datidens kongelige Borge. Her er rummeligt inden Døre, her er mange og store Vinduer, her er Lys og Luft (Afb. 31). I Klostergangen var det ved Sommertiden køligt og skyggefuldt (Afb. 30). At den forøvrigt maatte give Træk og Kulde i vort barske og regnfulde Klima er til Gengæld sikkert nok. Motivet stammer jo fra sydligere Egnens mildere Klima. Den store Gaardsplads, der ofte var beplantet og i al Fald delvis holdt som Have, kunde være et herligt Opholdssted i den milde Aarstid og dertil kom udstrakte Haveanlæg, der har omgivet Bygningsanlægget til alle Sider indenfor Klostermurene. Alt var indstillet paa Bekvemmelighed og rolig Hygge.

Om noget Sted kunde Murstensgotikken her, i velhavende Bygherrers Tjeneste, udfolde alle sine noble Egenskaber i fuldt Maal. De almindelige Stiltræk har disse Klosterhuse tilfælles med Købstad-huse og Borge, og Blændingsmotiverne fejrer her store Triumfer. Men det særlig gotiske kommer stærkere frem her, fordi hvælvede

Rum spiller en større Rolle i disse Boliger; dertil kommer selve Klostergangsmotivet, idet de spidsbuede Arkader hele Gaarden rundt giver Gaardinterieuret et ægte gotisk Stilpræg.

Om dette traditionelle firfløjede Klosteranlæg, der, som omtalt, allerede fra den ældre Middelalder har været kendt her i Danmark, har fremkaldt eller dog fremskyndet firfløjede Bondegaards- og Borganlæg er endnu et aabent Spørgsmaal.

Men Klostertypens Dage var talte. Reformationen udryddede den Side af kirkelig Kultur, der havde holdt den oppe. Og da det klassiske Arkitekturprincip igen begyndte at gøre sig gældende herhjemme, var det paa andre Omraader og under andre Forhold.

Afb. 32. Sengotisk, eenskibet Klostersal.
Kapitalsalen i østre Fløj i Karmelitterklosteret i Helsingør.
C. 1500. Fot.

III. Med Renaissancens Bygningskultur, der Syd fra, i Midten af 16de Aarh. trænger ind i Landet, gør det Klassiske, denne Gang udsprunget af et bevidst Studium af Antikken, atter sin
Indsats. Kampen med Gotikkens nordiske Traditioner er
lang og haard. I de godt og vel 100 Aar, den
varer, er Bygningskulturen den gotiske
Renaissances.

I midlertid var Opfattelsen af Bygningskunstens Maal og Midler i de sydlige Lande undergaaet en radikal Forandring. Allerede i Begyndelsen af 15. Aarh. havde man i Italien vendt sig mod Gotikken og var i Tilknytning til Studiet af antik Arkitektur slaaet ind paa nye Veje.

Foregangsmanden var Filippo Brunelleschi (1377—1446). I sin Programbygning, Hitlebørnshospitalet (Ospedale degli Innocenti) i Florentz, paabegyndt 1419 og indviet 1445, fandt han Udtryk for de Tanker og Meninger, han havde dannet sig om Arkitektur og disse gik ganske imod hans Samtids. Brunelleschi er en Revolutionær. Han brød afgjort med Gotikken, baade med dens Behandling af Bygninger i Plan, Snit og Façader og med dens Formsprog. Forbavsende og overraskende maa denne hans første Profanbygning have virket i de Dage, hvor man endnu byggede og arbejdede ud fra Gotikkens Arkitekturopfattelse og efterhaanden blev den det tydelige Skæl mellem en gammel og en ny Tid, Udgangspunktet for en Renaissance indenfor Bygningskunsten. En kort Gennemgang af de arkitektoniske Idéer, hans Hitlebørnshospital rummer, vil derfor være paa sin Plads, saameget mere som ogsaa dansk Bygningskunst staar i stor Gæld til det (Afb. 33—35).

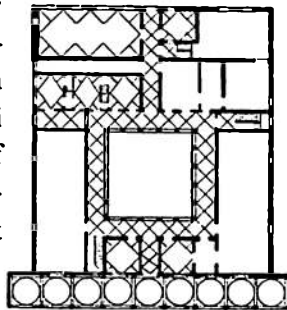
Ospedale degli Innocenti er et firænget Anlæg og ligger ud mod den store Plads Piazza dell' Annunziata. De fire Fløje holdes sammen af en hvælvet Buegang, der aabner sig i søjlebaarne Arkader og som en Korridor løber alle Gaardens 4 Sider rundt, udsparet i nederste Stokværk af de to Stokværk høje Huse. I selve Anlægets Type er der for saavidt ikke noget nyt, som det bygger paa Klosteranlægget. Det nye ligger i Gennemførelsen.

Anlægsplanen er symmetrisk og Symmetriaksen er betonet i Dør og Gangen gennem forreste Fløj, fortsat hinsides Gaarden igennem bagerste Fløj. Anlægsplanen er følgende aksefast. I selve

Afb. 33. Bygning i tidlig italiensk Renaissance.
 Hittébørnshospitalet i Florentz. 1419—45. (Jvf. Afb. 34).

Planordningen mærker man den tydelige Bestræbelse efter at gruppere Stuer og Sale fuldkommen symmetrisk. Ogsaa Dørene, der fra Korridoren fører ind til de bagvedliggende Rum, ligger i Gangenes Midterakse. Alt er overvejet og gennemtænkt, intet maatte være overladt Tilfældet. Den hele Planordning er gennemtrængt af en bevidst Behandling af de Problemer, den har stillet. Og Bygningens Masser er ligelig fordelte til Højre og til Venstre for Midteraksen, hvorved der er opnaaet Ligevægt i Bygningen som Helhed. Ogsaa Façadeløsningen er ny og giver ikke Plan og Opbygning noget efter i Retning af bevidst og villet Orden. Alle 4 Gaardfaçader er ens, hver delt i fem — altsaa et ulige Antal — Fag, hvorved Midten af hver Façade rammer et Fag og ikke en Søjle og derved fremhæves paa en diskret og behagelig Maade. Den her anvendte specielle Façadetype er fornedet bestemt af Arkaderne i Korridoren, foroven af andet Stokværks Vinduer og disse er anbragt i Lod over de tilsvarende Arkadefag. Façaden er følgelig fuldkommen symmetrisk, den er tillige, efter antik Bygge-

Afb. 34.
 Bygning i tidlig italiensk Renaissance.
 Hittébørnshospitalet i Florentz. Plan. 1419-45.

skik, vandret leddet, idet et Profilbaand er ført hen under Vinduerne og en Gesims paamuret under Taget. Principet fra Gaardfaçaderne er ført videre i mere monumental og fuldkommen Form i Hovedfaçaden ud mod Pladsen. Her lagde Brunelleschi en. Tværhalle paa op-

rindelig 9 Fag i to Stokværk; det nederste dækket af Kuppelhvælvinger og aabnende sig ud mod Pladsen i høje Arkadebuer. Derover følger andet Stokværk med sin Vinduesrække.

Henimod Hjørnerne begrænsedes Façaden af Pilastre, hvorved det hele Façadebillede, hvilket er noget ganske nyt, faar fast Afslutning til Siderne som en fuldfærdig og afsluttet Komposition. Over Pilastrenes Arkitrav følger en antikiserende Frise med Gesims, der ligger umiddelbart under Vinduerne og markerer andet Stokværks Brystningshøjde.

I Udformningen af Plan og Façader har Brunelleschi stadig, ud fra sin Opfattelse af det Ordnedes og Beregnedes Betydning for Arkitekturen, søgt at gennemføre visse talmæssige Proportioner med Inddelinger efter bestemte Størrelsesforhold.

Ogsaa med Hensyn til Konstruktioner brød han med Fortiden. Han forlod Gotikkens Spidsbuer og Krydsribbehvælvinger og gik over til Antikkens Rundbuer og til dens Hvælvingskonstruktioner: Krydshvælvningen med skarpe Sømme (i Hospitalets Korridor) og til Kuglekapper (i dets Forhal). Overhovedet foretrak han det rolige Loft. I Bygninger, der staar hans Retning nær, forekommer derfor ogsaa den fladspændte Tøndehvælvning. Hvor Vinduer sad højt, brydes Loftssladen ofte af Stikkapper og ogsaa disse bliver karakteristiske for den nye Tid. Dens egentlige Ideal er det samlede og sluttede Rum med mildnet Overgang mellem Væg og Loft.

I det Dekorative og Ornamentale brød Brunnelleschi ligesaa afgjort med Fortiden, idet han gennemførte Antikkens Former og atter bragte dens Søjleordenerne til Ære og Værdighed; han behandlede dog altid antikke Motiver overordentlig frit.

Hvad Brunnelleschi bragte af Nyt, var i og for sig noget gammelt, der kun i Tidens Løb var gaaet saa temmelig i Glemmebogen. Det var den antikke Arkitekturs Principper og dens Arkitekturopfattelse, som han havde tilegnet sig gennem ihærdige, næsten videnskabelig drevne Studier og nu søgte at omplante i sin Samtids Bygningskunst. Hvad han havde forkyndt i Ospedale degli Innocenti forkyndte han videre i et Værk som Palazzo Pitti, ogsaa i Florentz. Stærkt paavirket af ham er det af Michelozzo opførte Palazzo Medici, nu Ricardi, der blev forbilledligt for Renaissancepaladset.

Brunnelleschi stiftede Skole og uden at han selv var nogen Pennens Mand, gik hans Ideer over i Litteraturen med hans Elev Leon Bat-

Afb. 35. Bygning i tidlig italiensk Renaissance.
Hittebørnshospitalet i Florentz. Gaard. 1419-45. (Jvf. Afb. 34). Fot.

tista Alberti, der særlig i sin Bog: Om Bygningsvæsenet, er en vel-talende og klog Fortaler for sin Lærers Tanker, der forøvrigt støttedes fra anden Side ved ivrige Studier af den romerske Arkitekt Vitruvius Værk: 10 Bøger om Arkitektur.

Som Arkitekt skabte han det 1446 paabegyndte Palazzo Rucellai, fra først af tænkt som en Bygning paa vistnok 11 Fag, hvori han for første Gang indfører en stokværksvis Pilasterdeling af Façaden i Modsætning til den tidligere Fladebehandling. Han betoner ogsaa her midterste Fag op igennem hele Bygningen, bl. a. ved at gøre det bredere og her anbringe en Dør og indfører dermed den midtbeto-

nede, aksefaste Façade i Profanarkitekturen. Ved samtidig at betone korresponderende Sidefag paa tilsvarende Maade skaber han Forbilledet for en rytmisk Behandling af Façader.

Den af Brunelleschi skabte eller rettere genskabte Arkitekturopfattelse, der sluttede sig saa nøje til Antikkens, er den samme, der tidligere i dette Arbejde er kaldt den klassiske og det er endda denne i Renkultur.

Dens Grundlag er Symmetri — og mulig Aksefasthed — i Plan, Opbygning og Façader. Det er betegnende for den, at den er opstaaet i Tilknytning — ikke til Tempel- eller Kirkebygninger, men til Profanarkitektur og til Boliger for Mennesker. Det er endvidere værd at lægge Mærke til, at den er vokset frem i en folkerig, tæt bebygget By, hvor Bolig ligger ved Bolig og et vist Ordensbegreb lettere gør sig gældende end paa Landet. Det kan derfor ikke undre, at Principperne for den enkelte Bygning tidligt overføres paa dens nærmeste Omgivelser — Gade eller Plads og videre til Anlæg af Bydele og hele Byer. Til Grund for hele denne Arkitekturbe-
tragtning laa Følelsen af, at den Harmoni, der er Bygningskunstens Maal, kun kunde opnaas ved rolig afklaret og velberegnet Ligevægt i en Bygnings eller et Bygningsanlægs Masser og deres Udformning inde og ude.

Brunelleschis Elever førte Udviklingen videre, men stadig ud fra det givne Grundlag. Allerede han selv og hans nærmeste Efterfølgere havde beriget Arkitekturen med ogsaa andre Værdier, hvoraf de vigtigste og mest betydningsfulde allerede er nævnt, idet der er gjort opmærksom paa Principperne for den afsluttede og aksefaste Façade, den stokværksvise Pilasterinddeling og Rythmen i Façadekomposition. De følgende Slægtled skulde drive Muligheden for Bygningskunstens Ydeevne endnu videre frem. Efter Forrenaissancen kom i Italien Højrenaissancen og denne glider igen over i Barokken. Hvert Slægtled føjede sit til og berigede yderligere Arkitekturen med Værdier af alle Slags, samtidig med, at det dekorative og ornamentale fik en hidtil uset glimrende Udvikling og blev et smidigt Middel i Arkitektens Haand til at udsmykke og pryde Bygningernes Indre og Ydre. I denne Forbindelse bør ogsaa fremhæves det ivrige Studium af Profiler og deres Virkninger, der gaar Haand i Haand med den øvrige frodige Vækst indenfor al arkitektonisk Virken.

Afb. 36. Sal i tidlig italiensk Renaissance.
Refektorium i Klosteret Badia ved Florentz. 15. Aarh. Fot.

Langsomt, men egentlig først fra 16de Aarh.s Begyndelse, baner de nye Tanker i Arkitekturen sig Vej Nord paa over Alperne, med de rent dekorative og ornamentale Former som Forløbere, efter den almindelige Regel, at af en ny Stil er det — næst efter Misbrug og Misforstaaelser — Ornamentet, man først tilegner sig. Det slaar sig tidligt ned paa Bygninger, der forøvrigt ellers kan være af ren gotisk Støbning, og tidligere endnu paa Genstande til Brug og Smykke. Den nye Arkitekturopfattelse maatte først lidt efter lidt indarbejdes i de forskellige Lande og det tog Tid, særlig naar Talen er om et fra Italien saa fjærnt liggende Land som Danmark. Overalt findes derfor en Overgangstid, hvor gammel Skik kæmper med ny, der først efterhaanden vinder Fodfæste for tilsidst at vinde Sejr. Overalt kan der derfor tales om en gotisk Renaissance og den kan vare kortere eller længere Tid, længst atter i Egne, der ligger særlig fjærnt fra den nye Bevægelses Udspring.

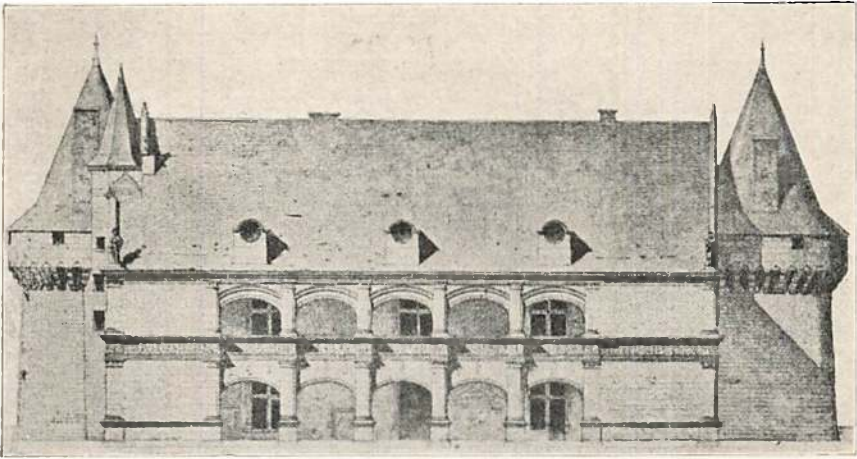
Det er et Særkende for denne Overgangstid i de allerfleste Lande — og dette gælder netop i høj Grad Danmark — at det er de italien-

ske Tanker i deres oprindelig af Brunelleschi og Alberti givne Form, man tilegner sig. Det er altsaa gennemgaaende kun den tidlige italienske Renaissance, der — selv lang Tid efter at den i sit Hjemland er afløst af Højrenaissancen — sætter sit Præg paa Bygningskunsten i disse Lande. Men dette vil igen sige, at det ofte kun er det klassiske Arkitekturprincip i sin Almindelighed, uden altfor megen italiensk Renaissancetilsætning, der gør sig gældende, stærkere eller svagere alt efter Forholdene. Dette udelukker dog ikke, at en Bygning, der maaske endnu kun er lidet klassisk af Væsen, kan være helt overspundet med Renaissanceornamenter og derved gøre Indtryk af at være højst moderne. Et saadant løst paahæftet dekorativt Draperi behøver i og for sig ikke at berøre Bygningens egentlige Arkitektur, det, der er Kærnen i den — dens Udformning i Plan, Opbygning og Façader. Ikke mindst Danmark frembyder mange Eksempler herpaa.

Fjærnt fra Italien, som Danmark og Skandinavien ligger, naaede Renaissancens nye og friske arkitektoniske Synsmaader først herop i Midten af 16'de Aarh. i Kristian III's Dage, og da de kom hertil, var de paa mange Maader præget af Vejene, de havde tilbagelagt. Ikke hvad det egentlige rent klassiske Indhold angaar. Men den nye Retning havde paa sin Vej gennem Frankrig, Nederlandene eller Nordtyskland tilegnet sig visse Motiver, baade rent arkitektoniske, som Hjørne- og Trappetaarne af alle Slags, Spirformer m. m. og rent dekorative — saaledes Gavlformer, Portaltyper og lignende, som de enten var arvede fra gammel Tid i disse Egne eller nylig omformede under italiensk Paavirkning.

Kampen mellem gammelt og nyt, mellem klassisk og nordisk, strakte sig herhjemme over mere end 100 Aar. Først i Slutningen af 17'de Aarh. har den klassiske Arkitekturopfattelse sejret paa alle afgørende Punkter indenfor den førende Arkitektur.

Bag Værkerne staar Menneskene, der har skabt dem. Men medens man dog kan skimte, hvem der har bygget vore større romanske Kirkebygninger og har en Anelse om de »Stenmestre«, der arbejdede ogsaa paa de mindre Kirkebygninger, er det vanskeligere at faa Øje paa den senere Middelalders Bygmestre. Alt tyder dog paa, at medens Arkitekterne paa de store romanske og tidlig gotiske Kirkebyg-

Afb. 37. Bygning i tidlig fransk Renaissance.
Herregaard. Gaardfaçaden. 16. Aarh.

ninger og sikkert adskillige af deres Hjælpere har været Udlændinge, i al Fald Folk med Uddannelse ude paa Europas Byggepladser, har den senere Middelalders Værker — baade kirkelige og profane — fælles Bygmestre, der for største Delen har været indfødte danske Mænd med en mere eller mindre fuldkommen, ren praktisk Uddannelse. Det har været almindelige Haandværkere. I Slutningen af Middelalderen vimlede det med Murmestre og Tømrmestre, saavel i Byerne som paa Landet. Haandværkerlaugene staar i fuld Flor, Uddannelsen fra Lærling til Svend og Mester overvaages nøje og er inde i regelrette Baner og der skabtes derigennem en vis Gennemsnitsdygtighed, der ogsaa giver sig tydeligt tilkende i bevarede Værker. Den store Mængde af Byggeri besørgedes da allerede fra Middelalderens senere Aarhundreder altovervejende af vore egne hjemlige Bygmestre; det fremgaar ogsaa af den overordentlige Konservatisme, der præger vor Husbygning langt op i den gotiske Renaissance og blandt andet ogsaa viser sig i den trofaste, stædige Vedholden ved lokale Traditioner. Kun langsomt vandt fremmede Konstruktioner i Murteknik eller Bindingsværk Indpas, omend en vis Fornylse og Impulser stadig har gjort sig gældende gennem vort Haandværkslivs nøje Tilknytning i de Tider til Haandværker og Laugsforhold i Nordtysklands store Stæder med deres paa mange Omraader mere fremmelige Bygningskultur.

Fra 16de Aarh. begynder man at faa lidt Kendskab til Bygmester-

standen som saadan og enkelte Personligheder gør sig gældende baade ved Navn og af Gavn. Man lærer Navne at kende, hvis Bærere har haft deres egne særlige Forudsætninger. Saa godt som alle kendte Bygmestre var dog endnu langt op i 17'de Aarh. Udlændinge — Tyskere, Nederlændere eller Italienerne; de sidste har dog kun været meget faa. Men det er disse Mænd, der i deres Kunst repræsenterer den italienske Renaissances Principper, selv om de i høj Grad i deres Virken er bestemte af det kunstneriske Millieu, hvori de er vokset op og hvori de har faaet deres Uddannelse. Derfor mærkes nedertysk og nederlandsk, særlig belgisk-fransk Paa-virkning tydeligt i de Tidens danske Bygningskunst, medens Italien kun har sat sig faa og svage direkte Spor.

De Mænd, indvandrede eller indkaldte, der tidligst og mest utvetydigt har bragt den nye Arkitekturopfattelse frem til stadig større Indflydelse og har været den nye Retnings Førere herhjemme, er fortrinsvis de kgl. Bygmestre, dels de, der stod med en vis Overledelse som »Rigets Bygmestre«, dels igen saadanne, der blev brugt i Kongernes Tjeneste til de enkelte Arbejder. Desuden har visse Bygmestre, der toges i Tjeneste særlig af Adelen, haft Betydning.

Dette gælder dog mindre en Mand som Martin Bussart, der først var i Frederik I's, senere i Kristian III's Tjeneste. Han synes nærmest at have tilhørt Sengotikken. Ligesaa Herluf Trolles Bygmester Mathæus Rubensaadt, hvem muligvis ogsaa Overgaard ved Mariager kan tilskrives; han er stærkt paavirket af nederlandsk særlig flandersk Bygningskultur. Det er først og fremmest Frederik II's og senere Kristian IV's Bygmestre, der gør sig bemærkede som Banebrydere for nye Tanker. Særlig gælder dette Mænd som Hans Paaske (Paaschen), der arbejdede paa Kronborg i dets ældre Skikkelse og hvem muligvis ogsaa Lystrup, og Valløs Portfløj skyldes Hercules, von Oberberg, der arbejdede paa Koldinghus, Antonius von Opbergen, Skaberen af Kronborg i dets endelige Skikkelse og først og fremmest Hans Steenwinkel d. Æ., Mesteren for Badstuen ved Frederiksborg Slot og senere for selve Slottet. Det er sikkert ogsaa ham, der har opført Herregaardene Svenstorp i Skaane og Berridsgaard paa Lolland.

Han efterfulgtes af sine Sønner Hans og Lorentz Steenwinkel, der byggede videre paa Frederiksborg og hvem ogsaa Børsen i København skyldes, samt af andre fremragende Bygmestre — Folk som

Villum Cornelissen, der opførte Rosenborg og senere Leonard Blasius i 1640'erne. Men da var den nye Retning allerede trængt godt igennem paa Byggepladserne. Og der byggedes meget. Byggeiveren var kolossal, særlig i de sidste Aartier af 16'de og første Aartier af 17'de Aarh., da store Slotte og Hundreder af Herregaarde stod under Stilladser rundtom i Landet. Overalt traadte Herremændene i Kongernes Fodspor. Blandt de mange Bygmestre, der har virket i Adels Tjeneste, og hvoraf adskillige var af betydelig Dygtighed, er der særlig Grund til at nævne Dominicus Badiaz, mulig en Italiener, der bl. a. har bygget Holckenhavn og Julskov, ligesom hans Virksomhed kan spores flere andre Steder paa Fyen og hist og her i Jylland (Sæbygaard). I Italieneren Giovanni di Gabrieli har man muligvis Mesteren for Skaføgaard. Men baade i Købstæder og paa Herregaardene har man sikkert oftest holdt sig til de lokale Bygmestre. Af mere hjemlig Støbning var saaledes den Mathias Bygmester, der arbejdede paa Gl. Estrup i Begyndelsen af 17'de Aarh.

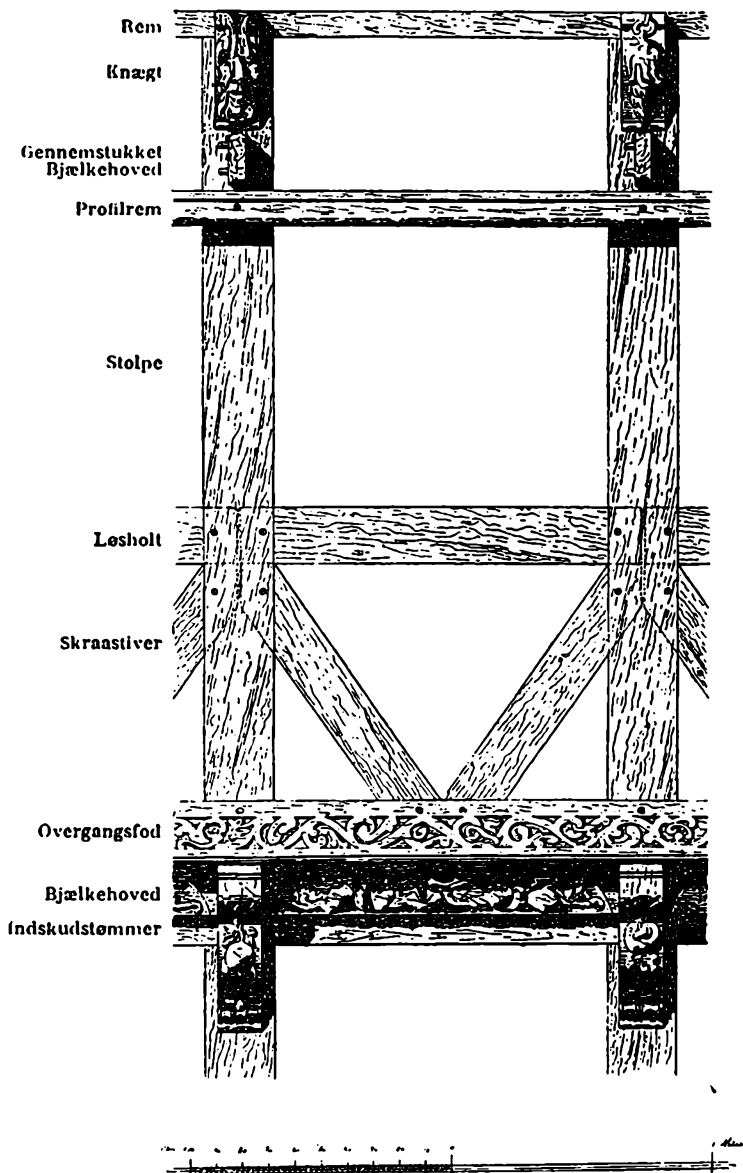
Den Uddannelse, Datidens Bygmestre fik, var af praktisk Art. Men de fremmede Arkitekter, der virkede i Danmark, havde ofte særlig Uddannelse i et eller andet kunstnerisk Fag. Mange af dem var Sten- eller Billedhuggere og havde tillige skaffet sig en vis theoretisk Viden om Bygningskunst. Den Litteratur om Bygningskunsten og dens Væsen, der i Italien var begyndt med Albertis Skrifter og med Udgaver af Oversættelser af Romeren Vitruvius' Værk, var bleven fortsat med megen Iver af italienske Renaissancearkitekter, særlig Serlio, Andrea Palladio og Vignola og navnlig disse Mænds Bøger gik Nord paa til andre Lande, hvor de blev oversatte og snart fandt Efterlignere. Efterhaanden opstod en Række af Skrifter, der dels handlede om Bygningskunstens Theori og Principper i al Almindelighed, dels særlig behandlede Søjleordenerne og dels ogsaa offentliggjorde Gengivelser af allerede forhaandenværende Bygningsværker eller Mønstertegninger til Brug for Bygherrer og Bygmestre. De mange og indholdsrige Arbejder, Franskmanden du Cerceau udgav i Midten af 16'de Aarh., har øvet stor forbilledlig Indflydelse ikke mindst herhjemme, lige ivrigt studerede som de blev af Læg og Lærd. Bogtrykkerkunsten fik overhovedet en mægtig Indflydelse paa Arkitekturstudiet i alle Lande og dette begynder at antage en mere theoretisk Karakter. Paa samme Maade lettedes ogsaa Udbredelsen af de nye dekorative og ornamentale Former. Det kunde ske ved Offentlig-

gørelse af Ornamentstik, men der kunde ogsaa paa det Omraade udgives mere sammenhængende Vejledninger og af saadanne har ingen faaet mere Indflydelse paa Ornamentikken og den hele dekorative Smag i den gotiske Renaissances Danmark end de Værker, som særlig Nederlænderne Cornelis Floris og Vredeman de Friis udgav i Slutningen af 16'de Aarh. Saaledes var der Muligheder for at drive et systematisk Studium ogsaa paa dette Felt. At Tidens mere fremmelige Mestre har dyrket begge Studieomraader fremgaar med al ønskelig Tydelighed af deres Værker.

Her, som andetsteds, gør det Nye sig fortrinsvis gældende indenfor den førende Arkitektur. I Modsætning til Middelalderen er det mindre i Kirkebygningskunsten end i Profanarkitekturen og indenfor denne gør det Nye sig aller særlig gældende i de Boliger i Grundmur, Konger, rige Herremænd og velstaaende Borgere lod opføre. Det almindelige Boligbyggeri i By og paa Land dreves stadig i de gamle hævdvundne Baner og det langt overvejende Antal af Boliger, som Bønderne paa Landet og almindelige Borgere i Byerne lod bygge i denne Periode, er endnu fortrinsvis i Bindingsværk. I Bindingsværk byggede ogsaa de allerfleste Herremænd og selv hvor en Herregaards Hovedhus eller -huse var Grundmur, er det dog altid den almindelige Regel, at Avls- og Ladebygninger blev muret mellem Stænger. Lerklinede Tavler var endnu i denne Periode langt det hyppigste, selv i ellers anselige Købstadhuse og baade i By og paa Land var Bulhuse almindelige.

Allerede i Sengotikkens Dage var mere fuldkomne og kunstfærdige Konstruktioner bleven optagne ogsaa af danske Tømrermestre. Men ældgammel Bindingsværksbyggeskik holdt sig stadig selv i ellers fremskredne Bygninger. Helt op til Slutningen af 16'de Aarh. bibeholdt man i Huse paa to Stokværk gennemløbende Stolper ind mod Gaarden og ogsaa Trimpelen holder sig i Brug, ofte med en Profilrem under de gennemstukne Hoveder i andet Stokværks Loftsbjælker.

Det var Knægtkonstruktioner, der fortrinsvis opdyrkedes; Knægte anvendtes ikke blot i Forsider og Bagsider, understøttende Stokværksfremspringet og det udludende Tagskæg i andet Stokværk, men bredte sig til fritstaaende Gavle og Kviste og gled ind i Stuerne under Loftsbjælkerne her. Naar Knægtkonstruktionerne bredte sig

Afb. 38. Renaissance Bindingsværk.

Øvre Stokværk med Overgangen fra nedre. Smlgn. dette Hus fra Bindingsværkets sidste Blomstringstid med andre her gængvne Bindingsværksbygninger: det sengotiske Hus (Afb. 21) og Renaissancehusene: Afb. 50 (1588), Afb. 45 (1595), Afb. 44 (1644) og de forskellige Huse, Afb. 43. — Helsingør. c. 1650. — 3. Decbr.s Opmaalinger 1892.

ogsaa til Bygningernes Bagsider, var en af Grundene ganske sikkert den, at udvendige Svalegange blev stadig mere almindelige. Nederste Stokværks Loftsbjælker forlængedes saa langt ud over Stolperne, at der her blev Plads til Anbringelse af Svalerne. Den iøjnefaldende Forkærlighed for Knægte stod imidlertid i omvendt Forhold til den Nytte, de efterhaanden gjorde, idet de ofte mistede deres egentlige konstruktive Betydning ved kun at tappes ind i Stolpen, uden organisk Forbindelse med Loftsbjælkerne. Der er ikke Tvivl om, at Biholdelsen af Knægtene skyldes det rent æstetiske Behag, en knægtbygget Façade frembød. Det kraftige Relief, den maleriske Virkning af Partier i stærkt Lys og Partier i Skygge har tiltalt Datiden, Fagmænd som Lægfolk, i lige Grad.

Karakteristisk er ogsaa den overhaandtagende Brug af Skraastivere. Medens Sengotikken oftest nøjedes med enkelte Skraastivere i hvert Fag, blev det nu almindeligt med dobbelte. Man har fraadset i Egetræ. Ikke blot Stolper og Remme fik en gedigen Tykkelse, ogsaa Skraastiverne (Fyldtømmeret) i Tavlene blev overordentlig svære og kan næsten fylde dem helt ud. Ind imellem de fremskudte Bjælkehoveder under Stokværksfremspringet fastgjorde man yderligere et svært Mellemstykke, et Fuldholt. Alt dette Tømmerværk fristede og lokkede til Udkæringer og Nordboens fra Oldtiden opøvede Trang til at dekorere i Træ fik her Udløsning. En rig, ofte fantastisk Ornamentik bredte sig overalt over Knægte, Fuldholter, Bjælkehoveder og Fyldtømmer, selv Stolperne kunde udsmykkes, omend et rigtigt Maadehold i Reglen lod disse udpræget bærende Led staa urørte (Afb. 38). En af de rigest udsmykkede Bindingsværksbygninger er Hermann Reiminchs Gaard i Kolding (Afb. 45).

Bindingsværksarkitekturen nøjedes ikke altid med de blotte Virkninger af Materialet: Tømmer og Tegl. Undertiden er Tømmeret bleven malet i mørke Farver, de ornamenterede Dele »stafferede« med Maling og Forgyldning. Den koloristiske Virkning kan have været broget og festlig nok.

Det 16'de og 17'de Aarhundrede er Bindingsværksarkitekturens store Tid.

Baade konstruktive og dekorative Former kunde variere fra Egn til Egn og fra By til By, eet blandt mange Vidnesbyrd om den Selvstændighed i Arbejdsmaade og i Tilegnelse, der præger Tiden. I flere af vore Købstæder, særlig i Helsingør, Køge, Kallundborg, Nakskov,

Randers og Ribe staar endnu mangen god Bindingsværksbygning tilbage. Dertil kommer Herregaarde som Lynderupgaard i Jylland, Rudbjærggaard paa Lolland, den fynske Fraugdegaard (Afb. 50) og sjællandske Holmegaard.

Gade op og Gade ned, sluttende op langs Torves og Pladers Vægge, laa i Datidens Købstæder Hus ved Hus og Gaard ved Gaard. Det langt overvejende Antal i Bindingsværk, mange vel kun i eet Stokværk, de mere anselige i to, enkelte som den saakaldte Niels Ebbesens Gaard i Randers i tre. Med deres Knægtfremspring og udludende Tagkæg har de givet Gader og Pladser en malerisk Rigdom, yderligere forhøjet af Gadeliniernes Sving og Knæk. De stejle røde Tegltage har gjort deres til at gøre Gade og Pladsbilleder uendelig afvekslende og interessante. Kun hist og her har tunge og solide grundmurede Huse brudt Bindingsværksbygningernes lange Rækker; men de har — bortset maaske fra København — aldrig formaaet at berøve Datidens Byer Karakteren af først og fremmest at være Bindingsværksbyer. Karakteristisk for Datidens Bybilleder har været, at alle Husene, hvad enten de var i et eller flere Stokværk, har været i samme Maal. Etagehøjderne har været i alt væsentlig ens, mellem 4 og 5 Alen. Det har givet disse Pladser og Gader en vis Helhed, der altid har virket velgørende (Afb. 43).

Ikke for intet er Bindingsværket i nær Slægt med den antikke Søjlebygning, der ordner en Bygning i ligestore Fag, hvorved Bygmesteren let kan komme ind paa ensartede symmetriske Kompositioner. Paa den anden Side giver netop denne Byggemaade ved vilkaarligt, som de praktiske og lokale Forhold maatte kræve det, at føje et Fag til eller tage et Fag fra, en naturlig Anledning til netop at se bort fra al Regelmæssighed og forme Bygningens Plan som det bedst kan falde sig. Betoningen af Fagene ved Vinduer og Døre kan i lige saa høj Grad ordnes ganske efter Behag; den kan blive uregelret, vilkaarligt rettende sig efter Husets indre Anordning og den kan blive strængt regulær efter de bedste klassiske Krav. Bindingsværket er forsaavidt neutralt overfor Retninger og Stilarter. Den Dobbeltgenskab, Bindingsværket har, og som til vekslende Tider har gjort det til et villigt Redskab for begge de to afgørende Arkitekturopfattelser, havde den gotiske Renaissance kun undtagelsesvis Øje for. Byggede den i Bindingsværk var det ganske overvejende ud fra den nordiske Arkitekturopfattelse. Det Indre blev afgørende for det Ydre.

Som nye Konstruktioner og ny Teknik bredte sig indenfor Bindingsværket, er det samme ogsaa Tilfældet med den Arkitektur, der — nærmere og mere direkte i Slægt med den højere europæiske Bygningskultur — opførtes i Grundmur. Som i Middelalderens Dage er det stadig den hjemlige Mursten, der er Hovedmaterialet. Men foruden Mursten benyttedes ogsaa Brudsten. Kridtsten fra Stevns eller fra Djursland kunde anvendes til dekorative Enkeltheder; hyppigt og gjerne benyttedes dog Sandsten, indført fra Øland, Gotland eller fra forskellige tyske Egne; særlig Bremersandsten blev stærkt brugt, men ogsaa Cottasandsten har været anvendt. I hjemlige Skove var der endnu i denne Periode Gavntømmer nok til solide Tagstole, der længe endnu helst tilhuggedes af Egetræ.

Der mures i denne Periode, naar bortses fra den første Overgangstid, med fuld Mur. Stenstørrelsen bliver efterhaanden en anden og mindre. I Slutningen af 16'de Aarh. er Formatet, der dog stadig, ligesom i Sengotikken, er meget vekslende: 25 à 26 × 6 à 6½ × 12 cm; men op igennem 17'de Aarh. bliver Størrelsen stadig mindre.

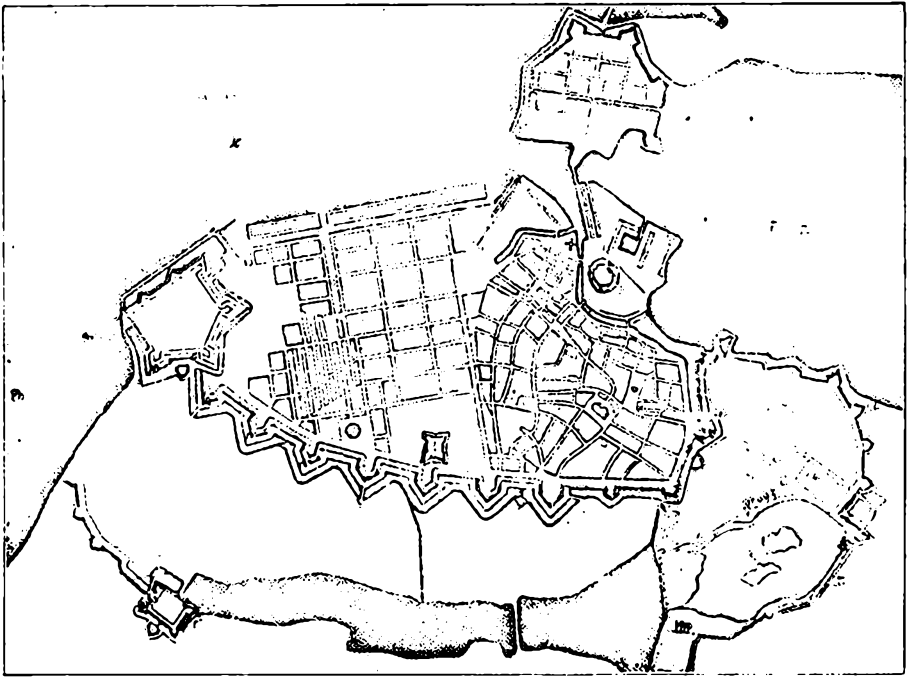
Ogsaa Skiftegangen bliver anderledes. Munke- og vendisk Skifte forsvinder, men dog først helt efter 16'de Aarh.s Midte og det fra Nederlandene stammende Krydsskifte vinder efterhaanden Fodfæste (Afb. 68) et af de mange Vidnesbyrd om vor Bygningskulturs dengang saa nære Forhold til Nederlandene. Herfra stammede ogsaa en ny Buekonstruktion: den flade Bue med afrundede Hjørner, den saakaldte Kurvehanksbue, der nu bliver saare almindelig anvendt i Stik over Døre og Vinduer. Og endelig forandrer Hvælvingerne Karakter. Gotikkens Krydsribbehvælvninger opgives efterhaanden helt for den italienske Krydshvælvning med skarpe Sømme eller den fladspændte Tøndehvælvning med Stikkapper (Afb. 61).

Tagformen er stadig Spærtaget, afstivet af Fødder og støttende sig til højttopmurede Gavle.

Der er ikke Grund til at antage, at Principperne for de middelalderlige Landsbyformer har forandret sig synderligt i Løbet af den gotiske Renaissanceperiode.

Anderledes med Byplanerne, og for den rette Forstaaelse af Købstadbebyggelsen i Almindelighed og Boligbebyggelsen i Særdeleshed vil en Oversigt over dette vigtige Forhold være paa sin Plads.

Det har sin Vanskelighed at tale om Byplaner, fordi Byer ikke

Afb. 39. Byplan med middelalderlig Kærne (den gamle By) og senere Udvidelser i Renaissance.
København under Belejringen 1658—59.

bliver byggede paa een Dag, og en By kan have været og være i Vækst gennem Aarhundreder, inden den kan siges at have sit Bybillede færdigt. I Almindelighed kan det dog fastslaaes, at i det 16'de Aarh. har de danske Byer naaet den Størrelsesgrænse, de ofte først i moderne Tid har overskredet. Da maa Gadenettet siges at ligge fast i den Form, det langsomt i Tidens Løb var vokset frem til. De virkende Kræfter havde først og fremmest været lokale Trafik- og Terrainforhold, Befolkningens Art og Næringsveje, Folketallet og dets Vækst. Et ikke uvigtigt Forhold har det ogsaa været, at de fleste af vore Byer paa et ret tidligt Tidspunkt blev standsede af en Befæstningslinie, der satte Bom for en videre Udvikling af Gadenettet udefter. Resultatet af alt dette var bleven, at der unægtelig over disse selvgroede Byplaner, som de tegner sig i store Træk, tydeligt allerede langt tilbage i Middelalderen, er noget meget tilfældigt. Men det er kun tilsyneladende. Som en Aa baner sig sit Leje i Kraft af stille, men stærke Love, saaledes ogsaa Færdselsvejene, baade de, der i sin

Tid skabte Bebyggelsernes Grundform og de, der er opstaaede efterhaanden i Tilknytning til det givne. Der er altid Plan og Mening bag det Hele, der er Lydighed mod Livets Love, og derfor ogsaa Livets Ret i vore ældre Bebyggelsers Gadenæt. Alt er bleven til paa fri, men naturlig Maade. En Undtagelse danner maaske en By som Helsingør, hvor en vis Regelmæssighed synes at være tilstræbt. Gaderne skærer her hinanden nogenlunde under rette Vinkler og der opstaar næsten regelrette Karréer. Det bevidste i Helsingørs Byplan stammer maaske fra, at denne By skylder Erik af Pommern sin Tilblivelse som virkelig Købstad og følgelig kan være bleven til paa et Fyrstebud. Det gamle København har endnu i alt væsentligt sin uregelrette middelalderlige Byplan i Behold (Afb. 39).

Arkitektonisk medførte den fra gammel Tid stammende spontane Bebyggelsesmaade visse bestemte Virkninger af By- og Gadebilleder.

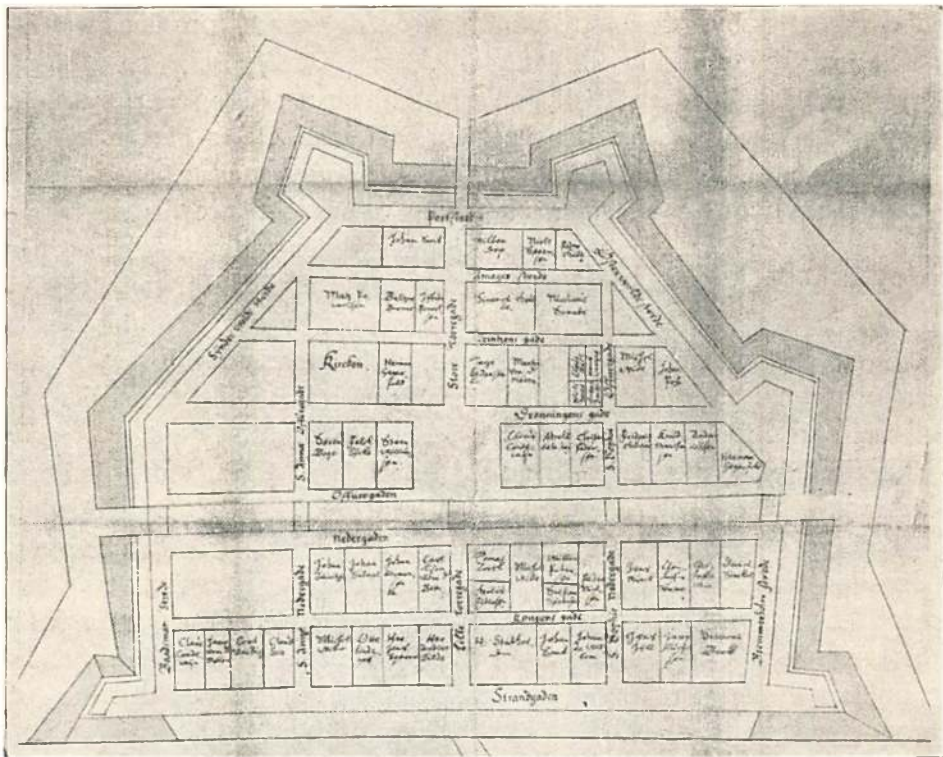
Gaderne krummer sig, lister sig ud og ind og trækker Husenes Façader frem, saa de ofte kommer til at slutte Perspektiven. Man ser i en saadan Gade Huse og ikke blot Façader. Karréerne faar uregelmæssig Form og, hvad der for Husenes Anlægsform er af stor Betydning, de enkelte Grundes Form bliver let meget uregelret.

Da Gader ofte løber ud paa Gader, uden direkte Fortsættelse, har de en Afslutning i Husrækken i den Gade, hvor de munder ud. Paa den anden Side er det ganske tilfældigt, hvilken Slags Bygninger, ligegyldige eller monumentale, der kommer til at danne Afslutning for Gadeperspektiven. Kun hvor Gaden løber ud gennem en Fæstningsport, som ved Vesterport i Faaborg, Mølleporten i Stege eller Nørreport i Flensborg, faar den et naturligt Endemaal.

Offentlige Pladser — Torve — har uregelmæssig Form; de er enten kun Udvidelse af en Hovedgade (Assens, Holbæk) eller ligger til Siden for Hovedgaden. Gadetilløbet sker i sidste Tilfælde i Regelen i Pladsens Hjørner. Pladsen bliver derved sluttet af Form og faar faste Vægge som Torvet i Kolding.

Af Monumentalbygninger i Forbindelse med Pladser kan vore Købstæder i ældre Tid før den gotiske Renaissance kun opvise Kirkerne og i ganske enkelte Tilfælde, Raadhuse. Monumentalbygningers Virkning i Pladsbilledet afhænger ganske af de lokale Forhold.

De gamle selvvoksede Byer og Bydele skulde imidlertid i den

Afb. 40. Renaissancebyplan. Parallelanlæg.
Christianshavn. c. 1620.

gotiske Renaissance faa Konkurrenter i de nye Bydele og Byer, den merkantile og militære Udvikling førte med sig, dog først fra og med Begyndelsen af 17'de Aarh. Da Frederik II anlagde Hillerød ved Slotets Fod, tænkte han kun i ringe Grad paa at gribe regulerende ind; den nye By fik Lov til at udvikle sig paa sin egen private Maade. Anderledes under hans Søn Kristian IV. Da var de nye Tanker om Byanlæg naaede herop; de var voksede ud af hele den Omvurdering af Middelalderens Væsen, ogsaa paa Bydannelsens Omraade, den italienske Renaissance havde sat i Gang.

Ogsaa en Bebyggelsesplan skulde være et gennemtænkt Kunstværk; omend Hensynet til vedkommende Bys Værd som Fæstning længe vedblev at være et altovervejende Hensyn.

Allerede tidligt havde forskellige Anskuelse om Byplanlægning gjort sig gældende. En Hovedretning indenfor Renaissancens Byanlæg

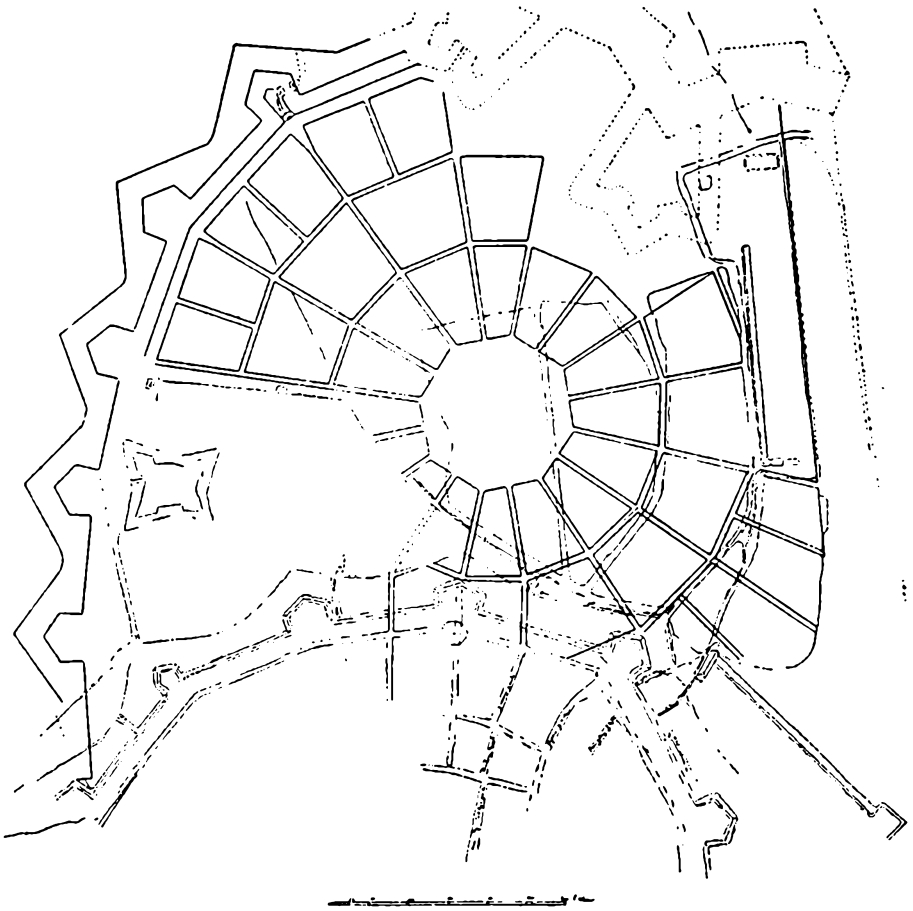
viser allerede det ældste kendte Udkast fra 16'de Aarh.s Begyndelse, muligvis af Fra Giacondo, der antyder det centraliserede, symmetriske Byanlæg i Stjerneform. Scamozzi indfører et nyt System. Grundlaget er her et Gadenæt, hvor alle Gader skærer hverandre under rette Vinkler og danner regelrette firkantede Karréer. Men ogsaa han foretrækker det centraliserede Anlæg, hvis Midte betones af en større Plads. At han i Anlæggets to Hovedakser anbringer andre — og lige saa store Torve — forandrer ikke dette Forhold.

Af fortifikatoriske Hensyn — det bastionære System følger parallelt med Byplanernes Udvikling — foretrak man oftest den polygonale Form for Anlægget.

Første Gang, der i det nuværende Danmark anlægges en By efter nye Principper, er 1617, da Christian IV sluttede Kontrakt med en af sine Ingeniører, Johan Semb, om Anlægget af Christianshavn. Det er saa heldigt, at en Plan fra ca. 1620, oven i Købet med indtegnede Grunde, er bevaret. Den maa antages at være i nøje Overensstemmelse med saavel Bygherres som Ingeniørs Tanker og Ideer om en moderne Bebyggelsesplan, passende for en By med Christianshavns Beliggenhed og Bestemmelse (Afb. 40).

Christianshavn er først og fremmest anlagt som Fæstning, med Fæstningsværker ogsaa ud mod Havnen, og Hensynet til det bastionære System gjorde det naturligt at give Byen polygonal Form. At Christianshavn tillige skulde være Søfarts- og Handelsstad nødvendigjorde paa den anden Side en betydelig Udstrækning langs »Strømmen«. Byen fik da Form som den større Del af en overskaaren 8-Kant; de 5 Sider begrænser den mod Nord, Øst og Syd. Den danner altsaa en ganske abstrakt geometrisk Figur.

Christianshavn vender sin brede — og da Volden her aldrig blev bygget — sin aabne Side ud mod Havnen. Kystlinien kommer til at angive første Gades Retningslinie og Strandgade bar oprindelig sit Navn med Rette. Men den kom nødvendigvis igen til at indvirke paa Retningslinien for alle de bagved liggende Gader og for Kanalen, der af Hensyn til Skibsfærdselen blev trukken omtrent midt igennem Byen. Christianshavn fik da en Række Parallelgader fra Nord til Syd, afbrudte vinkelret af ligeledes parallelle Tværgader fra Vest til Øst. Der opstod paa den Maade lutter regelmæssige og omtrent ligestore firkantede Karréer, der dog ud mod den femsidede Fæstningsvold brutalt afskæres efter Voldstykets Retningslinie. Christianshavn fik et Pa-

Afb. 41. Renaissancebyplan. Centralanlæg.
Udkast til Byanlæg (Ny-København) Nord for Kongens Nytorv. c. 1629. - Architekten XIX.

rallelanlæg med firkantede Karréer og følgelig regelrette Byggegrunde.

Selve Bebyggelsesplanen er fuldkommen symmetrisk og folder sig ensartet op til begge Sider af Torvegade som Midterakse. Ad Torvegade skulde Trafikken fra København foregaa, og igennem Porten i midterste Voldstykke ledes den videre ud over Amager. Denne Gade var den eneste, der var beregnet paa Fjærntrafik. Af Interesse er Torvets Plads og Form. Meget naturligt kom det til at ligge som en Udvidelse af Torvegade. Det blev lagt nøjagtigt midt i Byen og betoner derved Symmetrien i det hele Anlæg endnu stærkere. Det

er det firkantede Torv mellem to Parallelgader med de to Vægge gennembrudt af en Hovedgade.

De snorlige Gader ender neutralt og fuldkommen karakterløst i snævre Voldstræder uden Afslutning eller Maal. Kun hvor Torvegade fortsætter ud gennem Amager Port, har Gaden i selve Portbygningen haft et arkitektonisk Endemaal.

En mærkelig — paa een Gang Parallel og Modsætning — til Christianshavns Anlæg og mere udpræget efter Renaissancens egentlige Ideal, er det ældste kendte Udkast til den Udvidelse af København, Christian IV allerede tidlig havde paatænkt. Projektet stammer fra ca. 1629 og viser et meget omfattende befæstet Byanlæg Nord for den gamle Bys Volde. Det var et Centralanlæg, omend Hensyn til den gamle By, til et mægtigt Kronværk ved St. Annæ Bro og til Kystlinien gjorde, at det ikke er konsekvent gennemført.

Befæstningsanlægget fremtvang atter her en polygonal Form. Anlægget er tænkt som en 16-Kant. Og en gennemført central Anordning af Gadenettet maatte da falde overmaade naturlig. I Midten er da ogsaa lagt en stor 8-kantet Plads. Herfra udgaar Gaderne stjerneformet og skæres af knækkede Ringgader. Karreerne faar paa denne Maade uregelmæssig Form. De 16 Gader, der straaledes ud fra Pladsen, gør denne arkitektonisk ganske løs. Alle Straalegaderne fra Pladsens Hjørner og fra Midten af hver af 8-Kantens Sider løber ud mod en Bastion. Dette Byanlæg er i sin Tanke overordentlig logisk og — overordentlig abstrakt. Centraliseret, symmetrisk og af Stjerneform viser det tilbage til den tidligste italienske Type, der forøvrigt langt op i Tiderne kunde glæde sig ved stor Popularitet og blev meget yndet, særlig i Frankrig.

Hvorvidt Christian IV og hans Ingeniører har taget Ideen fra kendte og opførte Byer, eller om den stammer fra theoretiske Studier, kan næppe afgøres.

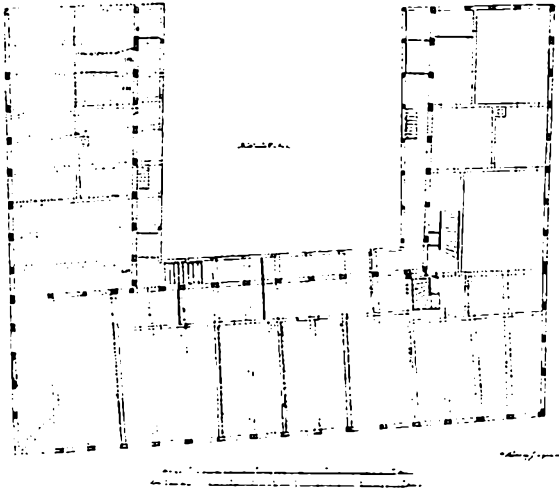
De her nævnte to Byanlæg viser følgende Grundtræk for Byanlæg i Tiden 1616—30 i Danmark:

Den af det bastionære System belingede polygonale Form.

Tendens — som Følge af den polygonale Form — til Centralanlæg.

Hvor dette ikke lader sig gøre, Forkærlighed for symmetriske Anlæg med betonet Midterakse og med Parallelanlæg.

Tilløb til monumental Pladskunst.

Afb. 42. Plan af andet Stokværk af Bindingsværksgaard med Svalegang fra 1597. Nordre Floj, Hovedflojen mod Torv. Østre Sideløj mod Gade. Vestre Floj (ud mod en smal Slippe mellem den og Nabogaarden) ombygget 1788. — Borgmestergaarden (nu flyttet). Aarhus. — Arkitekten XI.

Dermed er man naaet til de middelalderlige Byplaners absolutte Modsætning, hvor et allerede vidt fremskredent Ordensbegreb behersker Bydannelsen.

I Byer af begge Arter møder man den gotiske Renaissanceperiodes Bygninger. Deres Virkning i Gade- eller Pladsbilledet beror i højeste Grad paa, om de ligger i en By af det ene eller det andet Tilsnit.

Ligesom Bøndergaarde, hvad Typer angaar, synes at have holdt sig uforandret fra Middelalderens

Dage, er det samme ogsaa Tilfældet med Købstædernes Huse og Gaarde. De fleste opførtes i Bindingsværk, og de relativt mange Bygninger, der er bevarede fra denne Periode, tillader videregaaende Slutninger om selve Bygningstyperne, deres Grundplan og Opbygning og endelig, hvad der staar i meget nøje Forbindelse dermed, selve Bebyggelsesmaaden. I en Oversigt over det sidstnævnte Forhold er det naturligt ogsaa at inddrage de mærkværdigt faa grundmurede Købstadbygninger fra denne Periode, der endnu er i Behold.

Det er en gennemgaaende Regel, at Hovedhuset stadig lægges med Langsiden ud imod Gade eller Plads; kun i sønderjydske Byer holdt den nedertyske Sædvane sig at lægge Gavlen mod Gaden og den havde, som omtalt, vistnok allerede i Middelalderen bredt sig bl. a. til sydjydske Købstæder, til sydvestfynske og videre til lollandske Byer. Den forekommer imidlertid i denne Periode spredt i de fleste Købstæder og har været meget almindelig i Hovedstaden (Afb. 44, 45 og 46).

Mest almindelige var vel nok eenlængede Huse, men i større Anlæg anvendtes ogsaa Vinkelbygninger, med Sidesløjen lagt helt ud i Skællinien, og indenfor denne Anlægstype lever den fra Middelalderen arvede Skik videre, at fortsætte Sidehuset med stadig smallere

Afb. 43.

Gadeparti med knægthbyggede Bindingsværksbygninger i gotisk Renaissance.
Et af Husene omsat til Grundmur i nederste Stokværk. 17de Aarh. Randers. Fot.

Bygninger bagud paa Grunden. Der var imidlertid ofte en Tilbøjelighed til at gøre Sidelængen til Hovedhus, med Gavlen mod Gaden. Et saadant Anlæg var Porsborg i Ribe og til denne Særtype hører ogsaa den gamle grundmurede Karnapgaard paa St. Mogensgade i Viborg. Der er utvivlsomt her Tale om en Paavirkning fra Gavlhustypen.

Ogsaa trelængede Gaarde kan paavises, som den gamle Borgmestergaard i Aarhus (Afb. 42): men næppe nogen firlænget Gaard, skønt saadanne meget vel kan tænkes at have forekommet.

Hvad Grundplanen angaar kan ikke siges noget bestemt udover, at de fleste Bygninger i Bindingsværk synes at have haft gennemgaaende Skillerum, at den stive Plan med Tværskillerum stadig har holdt sig og at Værelser og Kamre følgelig har ligget i Række efter hverandre; derpaa tyder ogsaa Systemet med udvendige Korridorer i Form af Svalegange, der gør indvendige Gange i Huset usandsynlige. Paa dette overmaade vigtige Omraade, Rumfordelingen, er der da ingen Forandring til det bedre at spore. Som i ældre Tider har man ogsaa i denne Periode bødet paa Planens Mangel paa Elasticitet

Afb. 44. Bindingsværks Patricierhus, med Langsiden mod Gaden.
 Gotisk Renaissance.
 1644. Koge. Fot.

ved at udbygge Uds kud og Karnapper og paa grundmurede Huse, som det anselige Stenhus paa St. Mogensgade i Viborg, kunde en saadan Karnap have en taarnagtig Karakter.

Et Motiv, der haade praktisk og dekorativt spiller en stor Rolle i denne Periode, er Kviste i Taget. Smaa Tagkviste fandtes allerede i sengotisk Tid, og har gjort Nyttle som Hejsekviste, eller de har bidraget til at skaffe Lys ind paa Loftet, eller de har kun skullet være til Pynt. Men først nu begynder man at understrege Kvistmotivet stærkere og opføre store Gavlvviste med større Vinduer og Mulighed for en holigmæssig Udnyttelse af Loftrummet; i Størrelse og Udsmykning kan Gavlvvistene rivalisere med Hovedgavlene, hvad enten det nu skyldes Paavirkning fra Nederlandene eller blot Tidens

almindelige Forkærlighed for Gavle i Gadebilledet. Rimeligst er det at antage, at det er en Blanding af begge Dele, der her gør sig gældende og det er denne Dobbelttendens, vi skylder de skønne Gavlkviste, der kroner eller har kronet saa godt som alle vore anselige Stenhuse fra denne Periode: Hafnias Gaard paa Amager Torv, Pila-sterhuset i Strandgade i Helsingør og sidst men ikke mindst Jens Bangs Stenhus i Aalborg.

Der kendes kun faa Undtagelser fra den almindelige, her skildrede, Form for Opbygningen af Borgerhuse i eet eller flere Stokværk. Det er de, vistnok meget faa Bygninger, der efter udenlandsk Skik i nederste Stokværk udsparede en Gang, der ved Arkadebuer aabnede sig ud imod Gade eller Plads og tjente til Aflastning af Færdselen. Et saadant Hus »Skranken« staar endnu paa Nørregade i Flensborg. Motivet var oprindeligt benyttet, men med et andet Formaal og i Forbindelse med Udnyttelsen af hele nederste Stokværk til en Art Magasin og Børs, i Jens Bangs Stenhus. Beboelsen var her følgelig i andet Stokværk og her fandtes Indgangsdøren, hvortil en Fritrappel har ført op. Slige Fritrapper kendes allerede fra sengotiske Bygninger i Tyskland og Frankrig og Motivet, der heller ikke er ukendt paa Herregaarde og ligeledes var anvendt paa Rosenborg, er følgelig af fremmed Afstamning. Dets Forbindelse med Arkademotivet, som i Aalborghuset, har givet denne Bygning en ganske enestaaende Karakter og stiller den paa en egen og højst ejendommelig Plads mellem Periodens øvrige kendte Borgerhuse.

Var Husene i flere Stokværk, kunde det øverste anvendes til Lager og Magasinrum; Regelen var, selv i store Anlæg, og hertil hørte almindeligvis de store Købmandsgaarde, at der kun boede een Familie, der naturligvis holdt til i Forhuset, medens Side og Baglænger var forbeholdt Nytterum og Tyendet. Til Opbygningens indre Økonomi hørte i høj Grad Forbindelsen mellem Stokværkerne, men Forholdene her er endnu kun lidet oplyste. Indvendige Vindeltrapper har forekommet og ved grundmurede Huse, som det saakaldte Porsborg i Ribe, var Vindeltrapper i Taarne almindelige. Endnu staar det statelige Trappetaarn, der tilhørte en forlængst forsvunden Adelsgaard i St. Gertrudsstræde i København. Havde en Bygning Svalgange mod Gaarden, synes der kun at have været Opgang til de øvre Stokværk ad Fritrapper, der har ført op til Svalen — en Boligskik, der utvivlsomt har meget gammel Tradition i Norden.

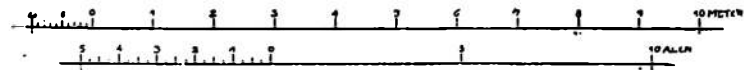
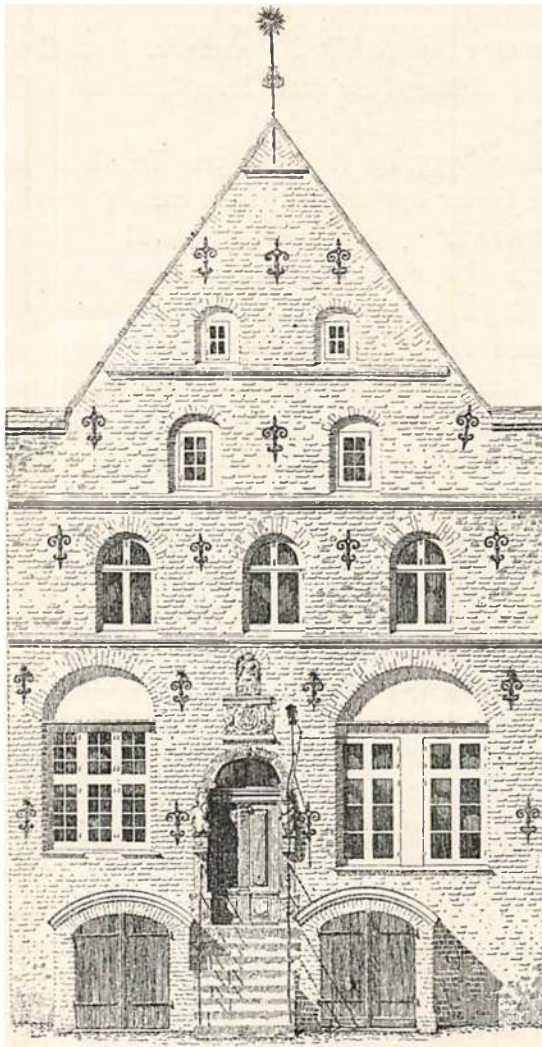
Afb. 45. Bindingsværks Patricierhus med knægtbygget Gavl mod Gaden og smal Sidefløj. Gotisk Renaissance. Dørens opr. Plads i yderste Fag til Højre. 1595. Hermann Reiminchs Gaard. Kolding. Fot.

Hvad Bebyggelsesmaaden angaar er denne selvsagt nøje knyttet til Grundens Form. Grundene var af højst forskellig Størrelse og Udstrækning efter Længde og Bredde. Meget smaa og smalle Grunde forekommer, hvor der enten kun stod Smaahuse, de saakaldte Boder, eller hvor et større Hus kun kunde faa Plads ved at lægges med Gavlen mod Gaden, et Forhold, der sikkert har været medvirkende

til at indføre denne Byggeskik i Danmark. Kun Grunde af en vis Dybde og Bredde tillod Huse med Langsiden mod Gaden, for ikke at tale om større flerlængede Anlæg.

Den faste Gadebebyggelse var godt paa Vej til at trænge igennem i alle befærdede Gader og paa Torvene; men dette vil dog ikke sige, at alle Husene altid var byggede helt sammen. Meget ofte var der en smal Passage, blot paa et Par Alen, mellem Husene og snævre Smøger og Gyder var dengang langt hyppigere end nu, endog for smalle til, at en Vogn kunde faa Plads. Særlig hvor der byggedes med Gavlhuse, var slige smalle Gange Regeln. Typisk for denne Bebyggelsesmaade er et Parti af Bebyggelsen paa den nordlige Side af Storegade i Ribe (Afb. 20), hvor der har ligget en Række paa vistnok 5 Gavlhuse med ganske smalle Passager imellem. Mulig har dog det østligste, Hjørnehuset mod Strædet, været en Vinkelbygning, men betegnende nok med Sidefløjen som det egentlige Hovedhus. Svingede Gaden stærkt, som Helligkorsgade i Kolding, opstod et interessant Gadebillede, hvor Husene forskød sig for hinanden. Det skete ligeledes, at den Plads, der udsparedes til Siden for et Gavlhus, kunde være saa bred, at en ordentlig Kørevej lod sig føre ind bag ud paa Grunden. Dette kunde ogsaa føre til, at der her, enten straks eller senere, opførtes en lavere og smallere Fløj med Dør eller Port, som Tilfældet var ved Apotheker Herm. Reiminchs Gaard i Kolding. Gavlhuset fik derved en overfladisk Lighed med et virkeligt Vinkelanlæg (Afb 45).

Rundtom i vore Købstæder var der, baade i Byens Centrum og i Yderkanterne, meget store Grunde, hvor Bebyggelsen var mere fri og hvor den paagældende Bygning ofte er trukken tilbage fra Gade eller Plads, omgivet af Haveanlæg og lignende, og hegnet med Plankeværk eller med Bindingsværksmure, de saakaldte Lergaarde, undertiden ogsaa med Stenmure. Af saadanne Anlæg har Tiden kun bevaret det saakaldte Taarnborg i Ribe fra Overgangen til den gotiske Renaissance, hvis herregaardsagtige Hovedbygning med Trappe-taarn endnu løfter sig højt mellem gamle Træer op over de lavere Huse Syd for Domkirken. Noget ganske for sig selv var de kongelige Slotte. De laa som oftest som isolerede Fæstninger, med Volde og Grave, i Byernes Yderkanter eller i deres umiddelbare Nærhed, store Anlæg, der fulgte deres egne Love og bebyggelsesmæssigt helt og holdent har behersket den Bydel, hvortil de hørte og ofte den hele By og Egn. Kronborg er et glimrende Eksempel herpaa.

Afh. 46. Grundmuret Patricierhus. Gavlhus i gotisk Renaissance.
 Mk. Tilløbet til Symmetri og Gavlens vandrette Inddeling.
 (Smlgn. Afh. 22). c. 1600. Aalborg. — Tegner. a. æ. nord. Arch.

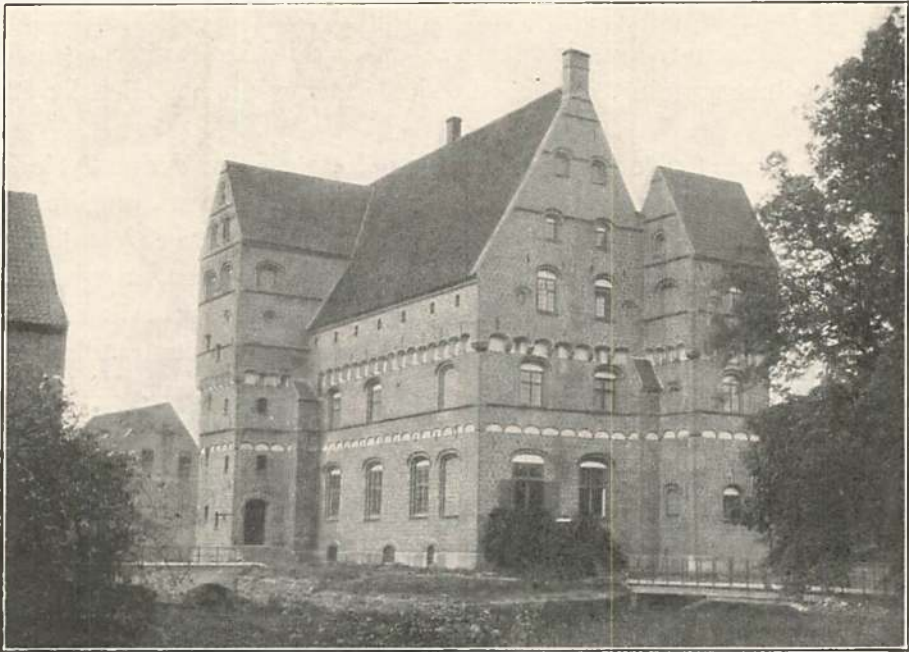
For Datidens Arkitektur i Grundmur er det — som Følge af det ringe Antal Stenhouse, der er bevaret i Byerne — de talrige over hele Landet spredte Herregaarde og de kongelige Slotte, der giver bedst Besked om Bygge- og Boligskik, idet disse Bygninger i overvejende

Grad er toneangivende og førende indenfor Tidens Byggevirksomhed og mest følsomme overfor de nye arkitektoniske Tanker og hele den nye Smagsretning, der havde sit Udspring i den italienske Renaissance.

Et Særkende for vore Herregaarde og Slotte, ogsaa i denne Periode, er, at de ligger paa lave Voldsteder af firkantet Form, omgivne af brede Grave, der kunde holde Fjender paa Afstand. De er Vandborge i udpræget Forstand, selvom kun et Faatal, som Egeskov, nu rejser sig direkte op af Vandet. Selv efter at Statsmagten fra Frederik II's Tid havde gjort Borgerkrige højst usandsynlige, vedblev man stadig med Tanken paa ydre Fjender at indgrave Byggegrundene, men at Forfængelighed og Standsfølelse ogsaa gjorde sit til at holde denne Sædvane vedlige, skal ikke nægtes. De brede Vandgrave skilte de adelige og velbyrdige Beboere fornemt ud fra Bønder og ufrit Folk. Oftest var kun Beboelsesbygningerne — Borggaarden — indgravet, men undertiden blev ogsaa Avlsbygningerne, Stald- og Ladegaard, omgivet med Grave. Det faste og sluttede i den intime Forbindelse mellem Byggegrund og Bygninger giver ogsaa denne Periodes Herregaarde og Slotsbygninger Helstøbthed og Spejlingen af Bygningerne i de brede Vandgrave giver dem Charme.

Anlægstyperne er kun delvis de samme som Middelalderens. Enkelthustypen er meget naturligt overordentlig udbredt, som i Borreby paa Sjælland (1556) og i Berridsgaard paa Lolland (1586). Parallelanlægget forekommer spredt og sjældent og det eneste bevarede Eksempel er nu Damsbo paa Fyen (c.1660). Firlængede Anlæg med lige høje Huse træffes paa en Del Gaarde — som paa det nu ødelagte Trøjborg i Sønderjylland (1580erne) og paa Kronborg Slot i dettes endelige Skikkelse, og endelig lever den oprindelig fra Nederlandene stammende Anlægstype, Dobbeltuset, der var naet hertil i Slutningen af sengotisk Tid med det nu forsvundne Hillerødsholm, videre i en Række Herregaardsbygninger, hvoraf de mest interessante er Egeskov (1554), Tølløse (1575) og Fraugdegaard (1588); den sidste i Bindingsværk. Ogsaa tre Huse kunde bygges sammen, som det skete med Glüksborg Slot. Efter Aar 1600 forekommer Dobbeltuse ikke i det nuværende Danmark, dog tilhører Marsvinsholm i Skaane fra 1640'erne denne Type.

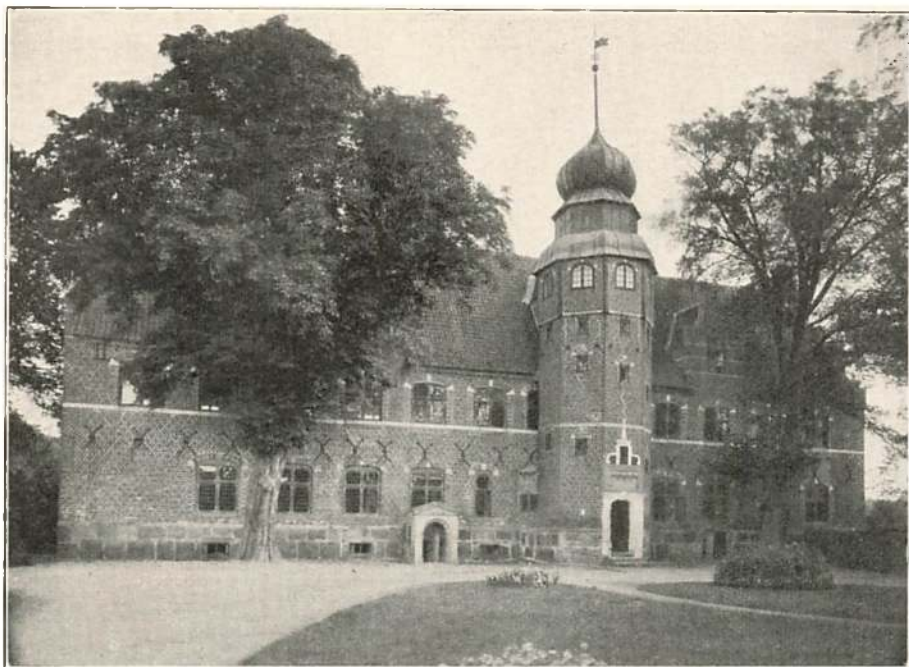
Beliggenheden paa Voldstedet er ligeledes den senmiddelalderlige. Selve Vaaningshuset ligger i Regelen solret, bortvendt, modvendt eller sidevendt for Adgangen.

Afb. 47. Borggaardsbygning i gotisk Renaissance.

Enkelthus med Trappetaarn skævt for Façaden og to Hjørnetaarne; mellem disse et fjerde Taarn. Vinduerne i springende Takt i begge Hovedstokværk. 1556. Borreby. (Smign. Afb. 26—27). Fot.

Derimod er Vinkelanlægget i Færd med at forsvinde og, naar det benyttes, er det paa tøvende og usikker Maade som paa Taarupgaard ved Viborg fra 1590'erne. Det hænger sammen med denne Anlægstypes absolute Uskikkethed til at føje sig efter den nye Arkitekturopfattelses Krav om Symmetri i et Bygningsanlæg; Vinkelanlægget lod sig ikke bringe i Overensstemmelse med dens Principper og glider efterhaanden i 17'de Aarh. ud af Brug. En lignende usikker Stilling indenfor den moderne Retning kom den firlængede Anlægstype til at indtage, om end af andre Grunde. Som den var nedarvet fra Middelalderen, med de fire lige høje Huse, var Anlægget beboelsesmæssigt set skummelt og mørkt; Borggaarden var lidet indbydende, lille og snæver som den ofte var, og Lys og Luft var mer eller mindre lukket ude. Danske Bygmestre greb da til den Udvej, man først var slaet ind paa i Frankrig, at gøre den ene Fløj lavere, saa Borggaarden blev mere aaben, mere fyldt med Lys og Sol og Anlægget i sig selv friere og mere festligt. Kronborgs Historie er betegnende for

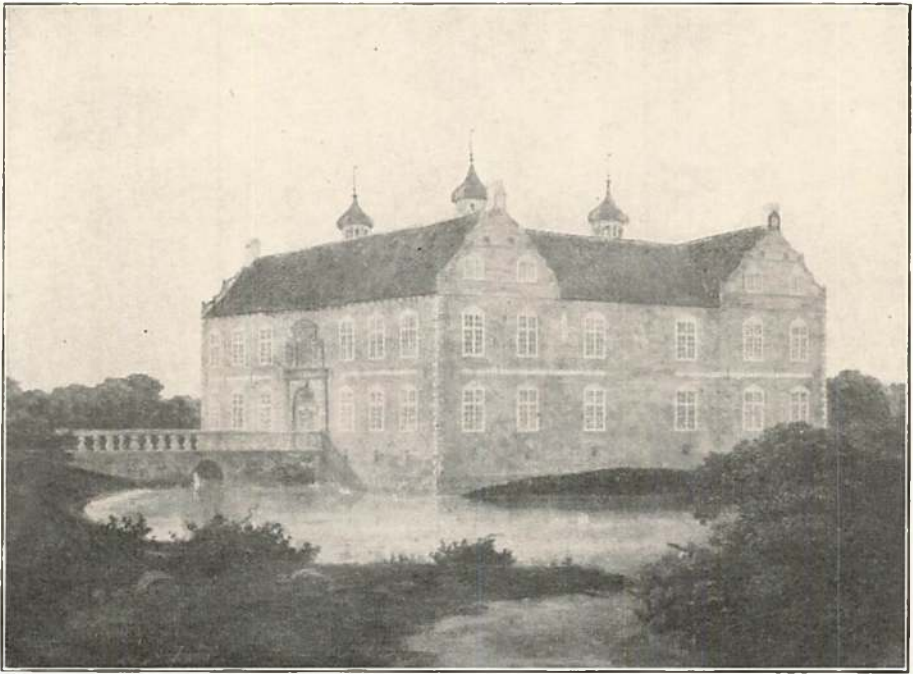
Afb. 48. Borggaardbygning i gotisk Renaissance.

Enkelthus med Trappetaarn. I Façaden Tilløb til taktfast Vinduesfordeling med Overholdelse af de lodrette Akser igennem begge Stokværk. 1586. Berridsgaard.

(Smlgn. Afb. 25). — Fot.

Kampen mellem de to Former for firlængede Anlæg. Fra først af havde man tænkt sig det som et helt lukket Anlæg, senere planlagde man en smallere og lavere Østfløj, men til Slut gjorde man ogsaa den lighed høj med de tre andre Fløje. Først med Hans Steenwinkel d. Æ.s Frederiksborg Slot c. 1600 blev Tanken gennemført og her i den nye Retnings Aand, idet den lave Fløj blev gjort til Portfløj og Borggaardens Symmetriakse lagt igennem Portpartiet. Senere efterlignedes dette Anlæg, uden dog nogen Sinde at blive helt gennemført, paa Ulstrup ved Randers (c. 1620) og Løvenborg ved Holbæk (1630'erne).

I denne Form kunde firlængede Anlæg nærme sig overordentlig stærkt til det trefløjede Anlæg. Det ligger i Sagens Natur, at dette sidstnævnte maatte være særlig egnet til at kunne bringes i Overensstemmelse med den nye Retnings Idealer, vel at mærke, naar det aabnede sig ud mod Adgangen og var komponeret symmetrisk i Forhold til denne. Denne franske Anlægsform, som i alle Lande blev den gotiske Rennaisances kæreste og den mest benyttede ved større

Afb. 49. Borggaardsanlæg i gotisk Renaissance.

Firflojet Anlæg med fire Hjørnetaarne inde i Gaarden. Gennemført symmetrisk i Plan, Opbygning og Façader. 1580'erne. Trøjborg. Fot. efter Maleri fra c. 1830.

Byggeforetagender, blev først nu rigtig kultiveret herhjemme. Den skulde da ogsaa faa en lang og glimrende Udvikling og er endnu en af de mest foretrukne i Kraft af sin Hensigtsmæssighed og sine store Muligheder paa samme Tid for det monumentale og hyggelige. Til de skønneste og bedst bevarede trefløjede Gaarde hører Ejler Grubbes Lystrup paa Sjælland (1579), Jørgen Rosenkrantz's Skaføgaard i Djursland (1580—82), Ludvig Munks Nørlund ved Aalborg fra 1580'erne og det ufuldendte Katholm ved Grenaa fra c. 1590 (Afb. 47—55).

Som i tidligere Tider var det ogsaa nu det almindelige, at Borggaardens bygningsfri Sider lukkedes af Spærremure med eller uden Porthus, svarende til tidligere Tidens Porttaarne i denne Forbindelse.

Naar Talen er om Herregaardsanlæg, maa det ikke overses, at der i denne Sammenhæng kun er Tale om Nyanlæg, der viser Bygme-sterens oprindelige Tanke. Overmaade mange Gaarde blev i Tidens Løb ændrede ved Udvidelser og mangen en Borggaard voksede i

Afb. 50. Borggaardensanlæg. Gotisk Renaissance.

Anlægget firfløjet. Set mod Nord mod Portfløjen. Østre Fløj oprindelig planlagt i eet lavt Stokværk. Façadekompositionen ret vilkaarlig. — 16. Aarh. Slutning. Kronborg. — Fot.

denne Periode fra et saare enkelt Anlæg til et langt mere sammen-sat, som Rosenholm i Jylland, der fra eenlænget endte med at blive firflænget. I sengotisk Tid havde det samme været Tilfældet.

De forskellige Herregaards- og Slotsanlæg falder imidlertid i mange forskellige Særtyper, idet de beriges med et herhjemme hidtil saa godt som ubrugt Motiv, Taarnet, anvendt baade som Hjørnetaarn og Trappetaarn. Motivet hører til dem, den nye Retning havde samlet op paa sin Vej gennem Vest- og Mellemeuropa, hvor det havde spillet en overmaade stor Rolle gennem hele Middelalderen, særlig i al militærbestemt Arkitektur (Afb. 37). Hjørnetaarne anbringes fortrinsvis paa Bygningers ud mod Gravene vendende Sider, Trappetaarne, som det ogsaa kendes fra Købstadhuuse, ind mod Gaarden og i flerfløjede Anlæg af praktiske Grunde oftest i Hjørnerne. Begge Arter af Taarne er enten polygonale, runde eller firkantede. Undertiden, som paa Sæbygaard i Vendsyssel, brugtes Taarne i Forbindelse med Portgenemkørselen, som dette allerede havde været Skik i Sengotikken.

Afb. 51. Dobbeltthusanlæg. Gotisk Renaissance.
 Bindingsværk. Oprindelig med høje — antagelig knægtbyggede Gavle. Nuværende Tag senere. — 1588. Fraugdegaard. — Fot.

Der er Anlæg, hvis Taarnrigdom er overvældende; en Gaard som Jakob Seefelts Visborggaard i Jylland, synes saaledes at have haft 7 Taarne; den havde ganske vist tre Fløje. Men selv en eenlænget Bygning som Jørgen Marsvins Hollufgaard paa Fyen havde Trappetaarn og to Hjørnetaarne foruden de her til Lands meget sjældne Hængetaarne paa to af Husets Hjørner (Afb. 58). Taarne var Tidens Lidenskab og affødte en ren Kappelstrid mellem de store Bygherrer; en Gaards Taarne arvedes som dens Gods og man hører om drabelige Processer i den Anledning.

I Udformningen af de forskellige Anlægstyper gør en stadig stærkere Bestræbelse sig gældende for at gøre dem symmetriske i Forhold til Adgangen, som man helst lægger ligeoverfor Vaaningshuset som den vigtigste — undertiden den eneste Bygning i Borggaarden, selvom man ofte derved maatte gaa bort fra den hævdevundne solrette Placering. I 16'de Aarh. opgiver man nødig denne

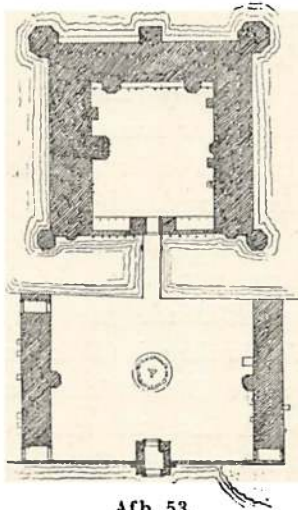
gamle Byggeskik, men fra og med Aarhundredskiftet bliver det almindeligt at lægge Hovedhuset ligeud for Adgangen, uanset om denne er fra Vest eller Øst; Sparresholm ved Næstved fra 1609 er et Eksempel derpaa. Der var herved tillige bragt en vis Aksefasthed ind i Anlægget og dermed Mulighed for en tilsvarende Ordning ogsaa af Bygningernes Grundplan og Opbygning -- en Mulighed, der dog, som det senere skal paavises, langt fra altid blev udnyttet. Hvad de helt nye Anlægstyper angaar -- den aabne trefløjede og den firfløjede med lav Portfløj -- er de i sig selv en Sejr for det klassiske Arkitekturprincip.

Men dettes Virkninger skulde faa et endnu videre Omfang i denne Forbindelse. Som selve Idéen med symmetriske tre- og firfløjede Anlæg kom hertil fra Frankrig, gælder dette ogsaa den her tidligt gennemførte Udformning af et større Herregaards- eller Slotsanlæg i en øvre Gaard, den egentlige Borggaard (cour d'honneur) og en nedre Gaard (cour basse) for Betjening og Tyende. Tanken med en saadan nedre Gaard, hvortil der allerede er Tilløb paa Hesselagergaard i Midten af 16'de Aarh. og som er fuldt gennemført paa Frederiksborg, (Afb. 53) føres over paa Ladegaardsanlægget, der i Middelalderen kun havde haft en meget løs og uarkitektonisk Forbindelse med Borggaarden. Ladegaarden udformedes nu paa Herregaarde, som de var flest, som en »nedre Gaard«. Paa intet Omraade viste den nye Retnings Ordensbegreb sig stærkere end i den stadig voksende Trang til at bringe Ladegaarden i nøje arkitektonisk Forbindelse med Borggaarden og komponere baade Borg- og Ladegaard sammen i et sluttet Anlæg, symmetrisk efter Længdeaksen, ved at ordne Ladegaardens Bygninger i et trefløjet Anlæg, der aabnede sig ud mod Borggaarden. Den høje og brede treskibede Agerumslade blev oftest lagt midt for som Hovedfløj og hertil sluttede sig de smallere og lavere Sidelænger, hvori Staldene var. Var Adgangen lagt midt igennem Hovedlængen og korresponderende med Adgangen til Borggaarden, var hermed skabt et Totalanlæg i fuldkommen klassisk Aand og ofte, paa Grund af de store Dimensioner, af imponerende, næsten slotsagtig Virkning, selv om Ladegaarden, hvad hyppigst var Tilfældet, kun var opført i Bindingsværk. Det første paaviselige Anlæg af denne regelrette Karakter er Dronninglund, som dette omformedes i 1590'erne af Hans Lindenow (Afb. 56). Et særlig smukt og velformet Eksempel fra Periodens Slutning, den senere Del af 17'de Aarh., er Brobygaard paa Fyen.

Afb. 52. Borggaardsanlæg. Gotisk Renaissance.
Øvre Gaard firfløjet, med lav Portfløj. Beg. af 17de Aarh. Frederiksborg.
(jvf. Afb. 53). — Fot.

Det ligger nær i denne Sammenhæng at omtale Haveanlæg og deres nærmere eller fjærnere Tilknytning til Bygningsanlægget. Datiden elskede Haver eller rettere sagt, kom efterhaanden til at elske dem, jo stærkere Paa-virkningen fra sydligere Lande gjorde sig gældende. Men som Haveanlæg i Købstæder naturligt maatte blive noget underordnet, blev de paa Herre-

Afb. 53.
Borggaardsanlæg.
Gotisk Renaissance.
Beliggenhedsplan. Øvre og nedre Gaard. Bg. af 17. Aarh. Frederiksborg. — Fbg. Slot II.

gaarde og Slotte i denne Periode kun noget sideordnet, hvor anselige de end kan have været. Den italienske Renaissancehave, der i Løbet af 17de Aarh. blev til Barokhaven og allerede fra L. B. Albertis Tid havde optaget Arkitekturens strænge klassiske Regler, fik i Frankrig tidligt en særlig Udformning og det er denne italiensk franske Havekunst, der i den gotiske Renaissance

ogsaa naaede til Danmark, hvor den dog synes først at have gjort sig mærkbart gældende fra Frederik II's Tid. Først da blev det for Alvor almindeligt, at Konger og Herremænd holdt Gartnere, »Urtegaardsmænd«. Det var en Hovedregel for den moderne Havekunst, at Bygning og Have skulde komponeres sammen til en ubrydelig Helhed, idet Hus og Have overholdt samme Akse. Ved Slotte og Herregaarde kunde dette vanskeligt ske, naar bortses fra de smaa Haver, meget rummelige Voldsteder som Clausholm i Jylland kunde give Plads til. Afspærringen ved Grave og Beliggenheden ofte i sidt, moseagtigt Terrain gjorde ofte Haveanlæg i tæt Samvirken med Bygningen til en Umulighed — dengang, som den Dag i Dag, idet Haven maatte lægges for sig selv, uden arkitektonisk Sammenhæng med Bygningerne, som de gamle Slotshaver ved Frederiksborg og Rosenborg (Afb. 57). Kun een Undtagelse kendes; det var Tyge Brahes Uranienborg, hvor Hus og Have dannede en fast Enhed. Dette foruden meget andet gør Uranienborg til et af Tidens mest udprægede Renaissanceanlæg Nord for Alperne.

Kunde Haven ikke komponeres sammen med selve Beboelsesbygningen, var der altid Mulighed for i Haven selv at rejse Bygninger, der kunde blive dens bygningsmæssige Holdnings- og Retningspunkter. Som i sydlige Lande opstod ogsaa herhjemme en Havearkitektur — større eller mindre »Lysthuse«, oftest kun af meget let og forgængelig Karakter, men dog altid i Stand til at give et Haveanlæg Fasthed.

Men Aarhundrederne er faret haardt frem mod Tidens Haver og deres Arkitektur. At en saa flygtig Kunst som Havekunsten ikke har efterladt sig bevarede Værker fra disse fjærne Tider kan i og for sig ikke undre, men enkelte kendes dog fra Planer og Stik. Kun een Have med tilhørende Bygninger af denne friere og mere festlige Art er kendt. Det er Frederik II's Lundehave (nu Marienlyst) ved Helsingør. Af Bygninger staar kun det taarnagtige Lysthus urørt og velbevaret tilbage, som Rosenkrantzernes opførte i Haven ved Rosenholm (Afb. 71).

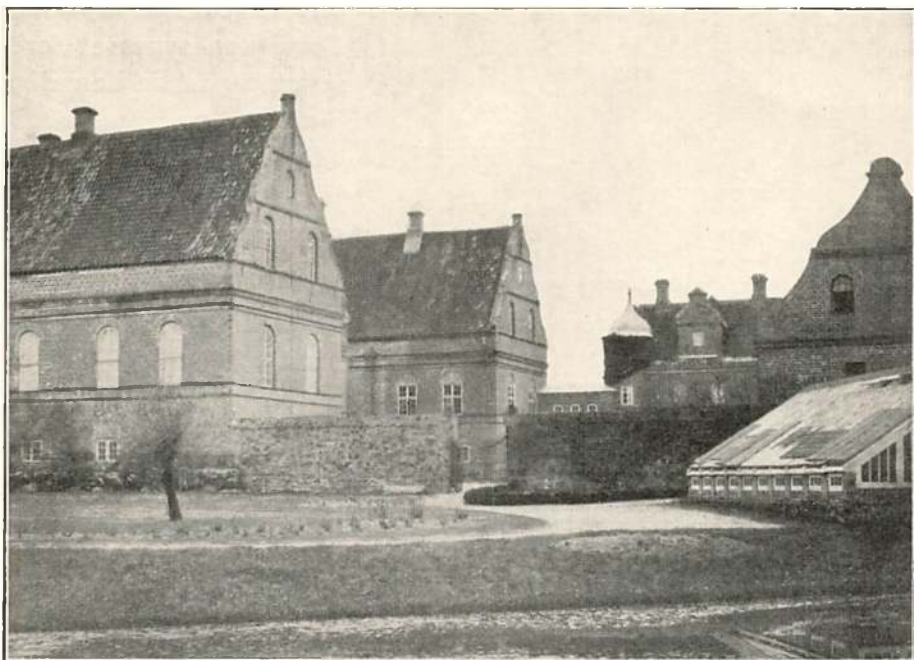
Bygnings- og boligmæssig knytter Hovedinteressen sig afgørende til Borggaardsbygningerne og her igen fortrinsvis til det egentlige Vaaningshus, hvori Beboelsen var, og som man »havde sin Værelse udi«, saaledes som Daliden selv udtrykte det. I flerlængede Anlæg var altid een af Fløjene tydeligt bestemt til og indrettet til Beboelse for Herskabet. Sidelængerne var beregnede til Økonomi og til Ophold for Tyendet.

Afb. 54. Borggaardsanlæg. Gotisk Renaissance.

Firfløjet, med lav Portfløj med Taarn. Kun denne og de to Sideløje med deres Hjørnetårne fuldførtes. c. 1620. Ulstrup. Fot.

Det er i denne Periode, Beboelseshusets Grundplan undergaar vigtige Ændringer af den allerstørste Betydning for Boligkulturen. Den sengotiske stive Grundplan afløses i disse Huse af en langt mere differentieret Rumfordeling, der betød store Fremskridt i Retning af Beboelsens Bekvemmelighed. Den for den gotiske Renaissance typiske Stueplan er en kort Gang, en Korridor umiddelbart indenfor Døren, der sidder midtfor eller omtrent midtfor Adgangssiden. Fra denne Korridor, undertiden kaldt Stengangen, er der Adgang til to store Sale, en i hvert af Gavlparterne, og til et eller flere mindre Værelser bagved selve Korridoren. Første Gang dette fra fransk Herregaardsarkitektur stammende Princip indføres herhjemme er paa Henrik Friis's Ørbækklunde, i 1550'erne, hvor der ganske vist ligger to Stuer i hver Gavl. Sin mest monumentale Udformning har denne Plantype faaet i Rosenborg. Fordelen ved denne Plantype, hvor Korridoren indføres i dansk Bygningskultur, er først og fremmest, at Rummene grupperes paa naturlig Maade i Forhold til Indgangen og

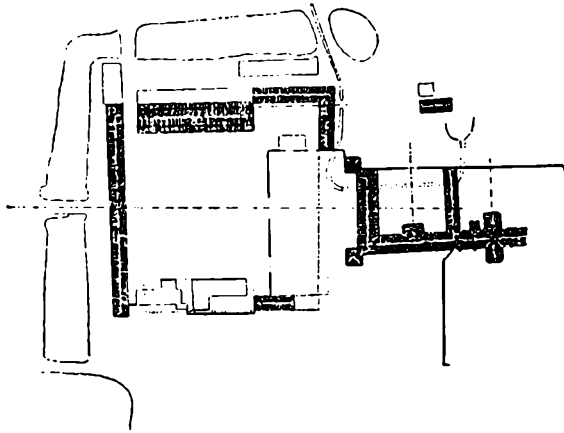

Afb. 55. Borggaardsanlæg. Gotisk Renaissance.

Trefløjet. Kun de to Sidesløje ses. Spærremure; i den bagerste er et Porthus, med Trappetaarn og to Hjørnetaarne mod Graven, indbygget. 1580—82. Skaføgaard. — Fot.

at man uden at behøve at gaa igennem andre Rum, kan komme til hvilket Værelse man vil. Dette Fremskridt er overmaade væsentligt. Karakteristisk for denne Plan, der er overvejende symmetrisk præget, er endvidere, at de to store Rum i Gavlparterne, hvor der tillige var Kaminskorstene, i enhver Henseende maatte blive Husets fornemste Opholdsrum. Ved deres Beliggenhed gav de Planen dens Tyngdepunkt ud mod Gavlene; den for den gotiske Renaissance typiske Plan er sidebetonet (Afb. 58).

Samme Plantype kunde ogsaa gennemføres for Sidesløjenes Vedkommende, som Tilfældet er paa Nørlund, men forøvrigt er det naturligt, at mange Variationer maatte opstaa. Betegnende for dem alle synes dog at være, at Korridorsystemet, der i italiensk Renaissancearkitektur spiller saa stor en Rolle, gør sig gældende paa typedannende Maade. I danske Planer begynder nu ogsaa den lange Korridor, der strækker sig gennem hele Husets Længde, at vinde Indpas, vel at mærke i Sidesløje og i Bygningernes øvre Stokværk,

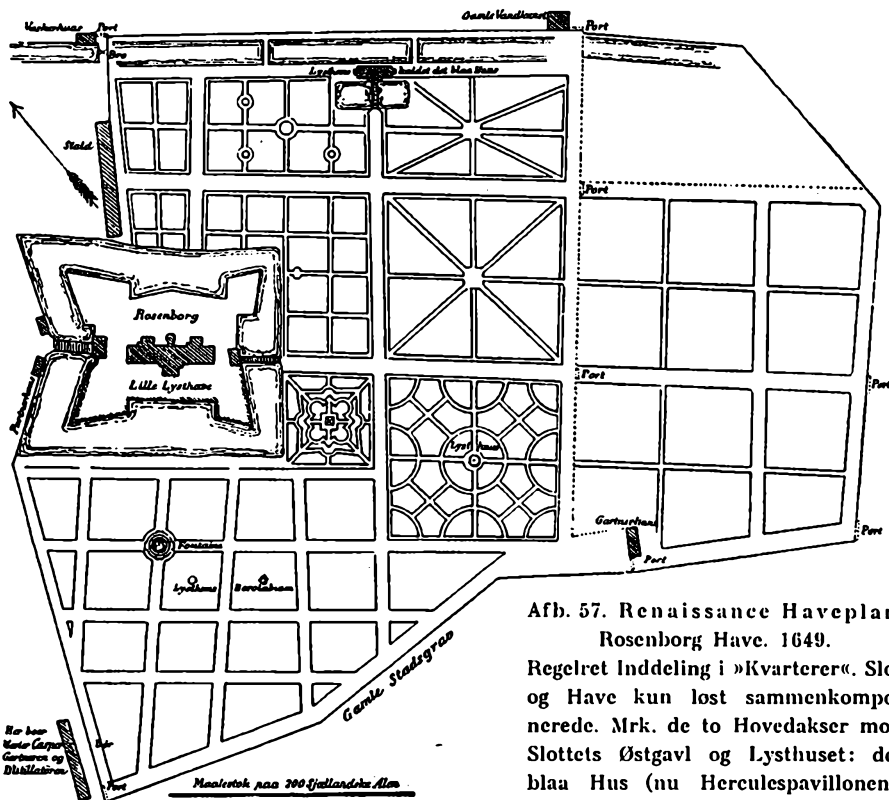
Afb. 56. Herregaards Beliggenhedsplan. Nord opad. Oprindelig Nonnekloster. Middelalderlig er det meste af søndre og østre Fløj af Borggaarden, samt Kirken helt mod Øst. I Slutn. af 16. Aarh., da Klosteret var blevet Herregaard, opførtes vestre Fløj med Portgennemkørsel og Hjørnetaarne, samt La de gaarden — som en nedre Gaard — planlagt med tre Længer og med Portgennemkørsel gennem den midterste — alt aksefast komponeret. Hundslund Kloster, senere Dronninglund. Architekten XX.

selvom Motivet i denne Form kun synes at forekomme paa de kongelige Slotte.

Som allerede fremhævet, er det i denne Periode bleven almindeligt at lægge Adgangen til Huset i et Trappetaarn, hvorved der skete en Udvidelse af den i sig selv klart afsluttede Grundplan. Dette Træk betegner til Gengæld et bygningskulturelt Tilbage-skridt. Det var at besværliggøre Adgangen til Stue-stokværket, hvortil man ovenikøbet først naaede efter at have passeret et Par Trin op, forudsat Hu-

set havde Kælder. En tilsvarende Udvidelse af Grundplanen fandt Sted, naar Bygningen opførtes med Hjørnetaarne, hvorved man ganske vist opnaaede flere og ofte hyggelige Værelser med skønne Udsigter ud over Mark og Skov og hvorved Trangen til Udbygninger (Udskud, Korshuse) faldt bort, naar bortses fra de stadig lige uundværlige »Hemmeligheder«, der snarere voksede i Tal. Men bortset fra det regelrette, der kunde være i Fordelingen af Husets egentlige Beboelsesrum, er denne Periodes Planer stadig gotiske i den Forstand, at de i høj Grad er prægede af Tilfældigheden. Trods den større Fasthed i Rumfordelingen er ogsaa disse Planer forskellige og retter sig efter Øjeblikkets lokale Krav, et Forhold, der ogsaa giver sig Udtryk i Trangen til at lade Hængekarnapper (Rosenholm) eller Altaner (Lystrup) skyde sig frem, hvor det bedst maatte passe. Kun Rosenborgs og Frederiksborgs fra Grunden opmurede Karnapper er anbragt regelret symetrisk i Gavlene.

En fuldkommen Særstilling indenfor Samtidens Boligbyggeri indtager Uranienborg med sin blandede Karakter af Landvilla i italiensk Forstand, Skole for unge Mennesker og almindelig dansk Herregaard.

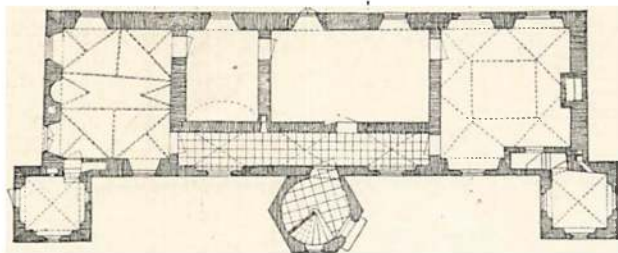
Afb. 57. Renaissance Haveplan.
Rosenborg Have. 1649.
Regelret Inndeling i »Kvarterer«. Slot og Have kun løst sammenkomponerede. Mrk. de to Hovedakser mod Slottets Østgavl og Lysthuset: det blaa Hus (nu Herculespavillonen).

Her forekommer en virkelig Centralplan af kvadratisk Form, i Lighed med visse italienske, som disse særlig er udarbejdet af Andrea Palladio, men her vistnok nærmest gennemført i Overensstemmelse med samtidige franske Slotsplaner. Den runde Centralhal var dog kun af smaa Dimensioner og følgelig stridende med disse Planers Idé. Ogsaa i Opbygning havde Uranienborg Karakter af en Centralbygning med Gavle over alle fire Façader og med Centraltaarn; de lettere byggede Taarnpavilloner foran de to af Gavlene vedrører ikke Bygningens Arkitektur i egentlig Forstand.

Ellers er Datidens Herregaards- og Slotsboliger uden Undtagelse Langhusbygninger, hvor Traditionerne for Opbygningen fra den tidligere Periode fortsættes i store Træk.

Kældre, der ofte er hvælvede og meget ofte toskibede, hørte til, hvor ikke lavt og fugtigt Terrain umuliggjorde dem. Derover fulgte næsten altid to Stokværk.

Det kan hændes, at hele nederste Stokværk i Vaaningshuset er
Det danske Hus. 1.

Afb. 58. Stueplan i gotisk Renaissance med Korridor. Syd opad. Hjørnetaarnene vender undtagelsesvis ud mod Gaarden. Mod Graven opr. Hængetaarne (Sml. Afb. 24) paa Hjørnerne og to karnapagtige Udbygninger. 1577. Hollufgaard. — Nationalmusæet II.

hvælvet, som Tilfældet sikkert har været paa Hollufgaard (Afb. 58, 59), og i al Fald har de større og anseligere Rum: Fruerstuen og Husherrens »Kammer« — i Bygninger med Tidens typiske Stueplan de kvadratiske Gavlstuer — ofte Hvælvinger. Langt de skønneste Rum og af festlig Virkning er Centralsalene, hvor fire Hvælvinger bæres af en Søjle i Salens Midte.

Nørlund (Afb. 61) og Urup har flere saadanne i Behold. Større toskibede Sale kan forekomme ogsaa paa Herregaarde (Skaføgaard, Overgaard), men i stateligst Form er denne Rumtype bragt i Anvendelse i Frederiksborg Slots Hovedfløj. I nederste Stokværk i en af Borggaardens fløje, har Bygherren tillige ofte indbygget et Kapel — i Almindelighed en større hvælvet, i Reglen eenskibet Sal (Fjellebro), og ikke væsensforskellig fra andre hvælvede Rum i Vaaningshuse. Men atter her har, som naturligt er, de kongelige Slotte overstraalet Herregaardene og baade Koldinghus og Frederiksborg har udmærket sig ved store, prægtige eenskibede Kapelsale, med omløbende Gallerier i Tilknytning til Datidens Forsøg paa at skabe protestantiske Prædikerum. Kronborg har derimod en traditionelt komponeret treskibet Kapelsal. — Af andre anselige Rum, der kunde forekomme, i det mindste i større Bygningsanlæg, er der endelig Køkkenet. Ofte nok har man fulgt tidligere Tidens Skik, at lægge det udenfor Hovedhuset, i en af Borggaardens andre Fløje. Men der spores stadig en voksende Tilbøjelighed til at lægge det i selve Vaaningshuset, i Almindelighed i Kælderen. Den stigende Boligkultur førte dog ogsaa med sig, at man flyttede Køkkenet op i Stuestokværket — vel at mærke i en Sidesfløj til Vaaningshuset. Til Gengæld gjorde man det meget stort, ofte hvælvet og paa ikke helt faa Herregaarde, som paa Jørgen Skrams Tjele, har Køkkenet aabenbart været et af Gaardens stateligste Rum.

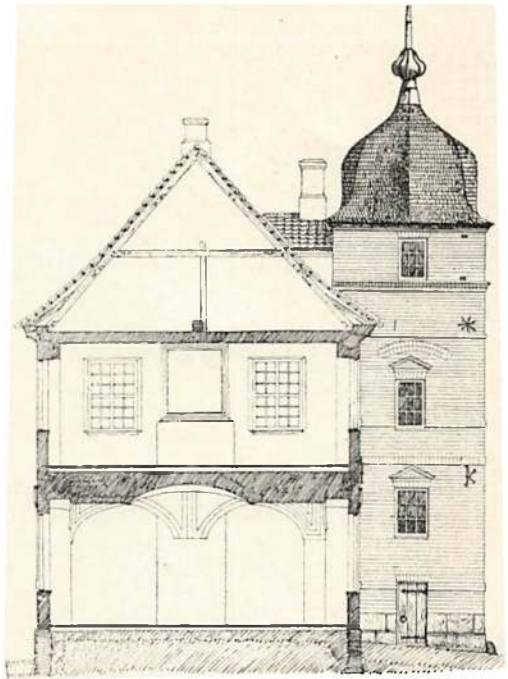
I Vaaningshuse var andet Stokværk, efter en paaviselig middel-

alderlig Tradition, helt eller delvis optaget af en stor Sal, Riddersalen. Enkelte af disse langstrakte og tit overordentlig imponerende, altid eenskibede Rum er endnu bevarede som Salen paa Holckenhavn, der undtagelsesvis ligger i en Sidefløj (Afb. 62). Det kunde hænde, at øvre Stokværk paa konsolbaarne Rundbuer kragede ud over nedre.

Øverst fulgte næsten altid en Trimpel, der ogsaa i denne Periode kunde udvikles til et mere eller mindre fæstningsagtigt Halvstokværk med Skydeskaar og Skoldehuller, undertiden kraget ud over en Rundbuefrise. I sin mest gennemførte Skikkelse er Udkragningsystemet benyttet paa Egeskov, der nu er ene om at repræsentere det i velbevaret Form. Undertiden — som allerede paa det sengotiske Rygaard,

springer øvre Halvstokværk saa stærkt frem, at der bliver Plads til en Vægtergang. Denne stærkt militært bestemte Form for Opbygning forekommer paa de med Egeskov nogenlunde samtidige fynske Gaarde: Hesselagergaard (Afb. 63), Nakkebølle og Ørbæklunde, samt paa Borreby ved Skelskør — alle fra Christian III's Tid. Det er Gaarde som disse, med det barske fæstningsagtige Væsen og spækkede med Taarne, der er indrettede paa et virkeligt Forsvar, man har givet Navnet »Herreborge«. Men den forsvarsmæssige Karakter af selve Bygningerne tager af allerede i Frederik II's Tid, Gaardene bliver mere civile og fredelige af Væsen og nærmer sig stadig mere til Begrebet »Herresæder«. Som lærerigt Eksempel kan anføres Udviklingen fra Borreby (1556) til Berridsgaard (1586) (Afb. 47, 48.)

I Modsætning til hvad der havde været Tilfældet i sengotisk Tid, er samme Stokværkshøjde nu almindeligt gennemført i flerfløjede

Afb. 59. Borggaardsbygning.
Gotisk Renaissance.
Snit Nord-Syd. 1577. Tagstolen senere.
Hollufgaard. Nationalmuseet II.

Afb. 60.

Korridor i Stuestokværk. Gotisk Renaissance.
c. 1560. Rosenholm. — Danske Herregaarde 1920.

Anlæg, hvorved der boligmæssigt set var vundet meget. Ligeledes ved den gennemgaaende betydeligere Loftshøjde — 3—4,5 mtr. — og ved de mange store og ret tætsiddende Vinduer. Men paa eet Punkt var der et uhyré Tilbageskridt i Boligkultur. Det laa i den af forsvarsmæssige Grunde optagne Skik at lægge Opgangen til de øvre Stokværk udvendig, i Trappetaarne, hvorved ikke blot, som omtalt, Adgangen til Stuestokværket blev yderst ubekvem, men først og fremmest Adgangen til andet Stokværk og Loftetagen blev besværliggjort,

selvom der samtidig kan have været indvendige Trapper af mere underordnet Betydning. Ogsaa til Bindingsværkshuse byggedes grundmurede Trappetaarne, fordi et Taarn i Bindingsværk kun vanskeligt kunde konstrueres sammen med Husets Tømmerværk. Til Gengæld byggedes der af og til Trappetaarne af lettere Art til Huse i Grundmur. Men selv længe efter at forsvarsmæssige Hensyn var skudt til Side, bibeholdes stadig de skumle Trappetaarne, der først skulde forsvinde helt samtidig med Barokkens Sejr.

Trappen var i Almindelighed den gotiske Vindeltrappe, lagt i runde eller polygonale Taarne. Selve Trappen var i Eg, kun i stateligere Anlæg var den bygget op af Sten (Afb. 65). Allerede paa Gaarde fra

1550'erne, som Ege-
skov og Nakkebølle,
forekom Trapper af
en særlig Konstruk-
tion, øjensynlig af
fransk-italiensk Op-
rindelse. De fører op-
efter i ligeløbende Sæt
om en muret, firkan-
tet Kærne. De enkelte
Trappeløb er dække-
de med stigende Tøn-
dehvelvinger. Sit sta-
teligste og mest mo-
numentale Udtryk fik
denne Trappetype i
Periodens Slutning
paa Gjorslev, hvor
en fuldt udformet fir-
løbet Trappe indbyg-
gedes i den ene Kors-
fløj (Afb. 66).

Hvor Trappetaar-
ne ikke anvendtes og
hvor der tillige var
Kælder, var en Fri-
trappe nødvendig, of-

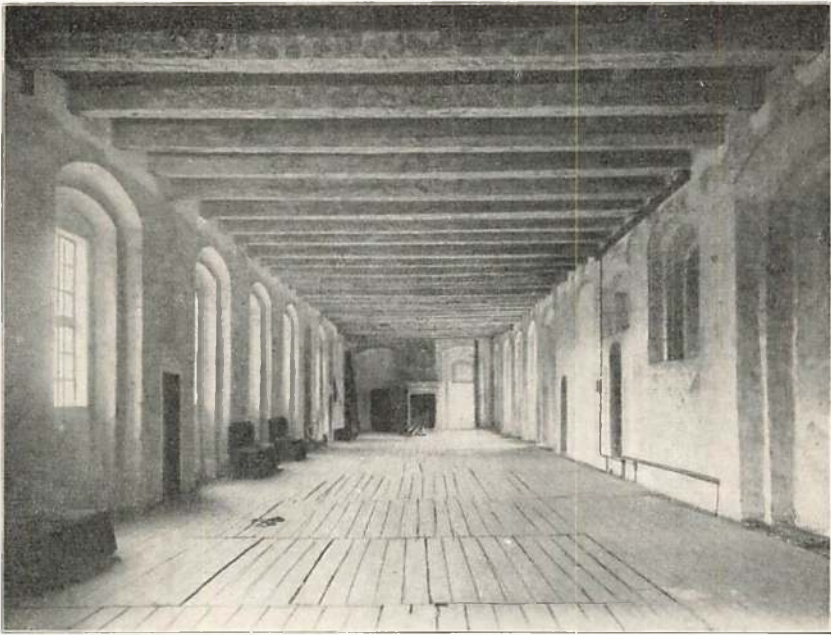
test vel af Sten, men undertiden ogsaa af lettere Materialer. Den imponerende Dobbelttrappe, der paa Rosenborg førte op til andet Stokværk, har været ret enestaaende her til Lands. Samme Princip, Trappen med Opgang fra to Sider repræsenteres af den kønne, lille murede Dobbelttrappe paa Sparresholm.

Den Maade, hvorpaa Tidens Herregaarde og Slotte fik deres Afslutning opadtil, er særlig interessant. De høje, stejle Tage, der støttede sig til højttopmurede Taggavle, bibeholdes ogsaa i disse Bygninger. Mange og skønne Tagværker er bevarede, alle af Tidens sædvanlige Konstruktion. Det allerede paa Rygaard forekommende Tagværk, der egentlig er et fuldt gennemført knægtbygget Bindingsværkshus,

Afb. 61.

Centralsal. Gotisk Renaissance.
c. 1590. Nørlund. — Danske Herregaarde 1920.

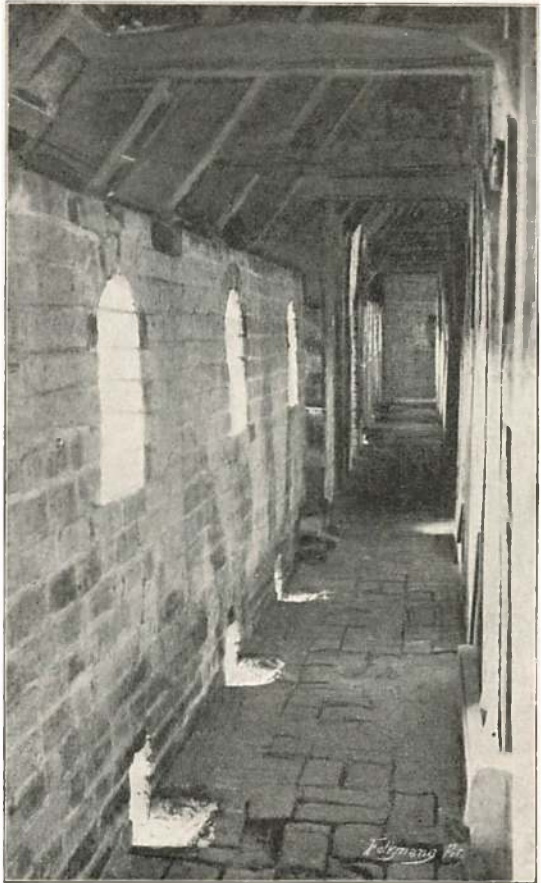

Afb. 62. Riddersal. Gotisk Renaissance.
c. 1590. Holckenhavn. — Danske Herregaarde 1920.

over hvis Spær der er lagt Ekstraspær ud over Vægtergangen (Afb. 26), gentages senere paa Egeskov og Ørbæklunde og synes ogsaa at have forekommet andetsteds. Denne særlige og overflødig vidtløftige Form for et almindeligt Tagværk kan kun stamme fra en Byggeskik, maa-
ske af udenlandsk Oprindelse, der forudsætter et helt Bindingsværks-
hus liggende frit ovenpaa Stenhuset, med aaben Vægtergang udenom til
alle Sider. Skikken forekom dog her til Lands kun som rudimentær,
idet de kendte Bindingsværks Tagværker af denne Art aldrig har
staaet frit med udmurede Tavler og udsat for Vejrligets Paavirkning.

Højest ejendommeligt er det at følge Udviklingen af Taarnenes Af-
dækning. Det sengotiske Saddeltag lever videre paa firkantede Taarne
langt op i 16'de Aarh. og ligeledes det slanke, spidse, gotiske Spir,
der er anvendt paa Skovsbo paa Fyen og benyttes saa sent som i
1630'erne paa Ellen Marsvins Holckenhavn; det bygges lige gærne
paa runde, firkantede og polygonale Taarne. Forøvrigt formes Taarn-
afslutninger paa højst afvekslende Maade og under Paavirkning af
forskellige Strømninger. Det runde Taarn fik meget naturligt en kup-
pelagtig, spidst tilløbende Hætte, som den første Gang forekom i 1562

paa de runde Hjørnetaarne fra Frederik II's Frederiksborg, og endelig rykker Eta-gespiret i nederlandsk-nordvesttysk Form ind i vor Arkitektur, komponeret over en kuppelagtig Underbygning, derover et polygonalt, af Arkader gennembrudt Stokværk og øverst en spidst tilløbende Kegle. Bag den hele Opbygning skimter man som de vejledende Motiver den italienske Halvkuppel og den italienske Lanterne. Det er denne lette, elegante Spirform, der fra 1570'erne bredte sig overalt og i sine rigeste Former, repræsenterede af Spirene paa Kronborg, Frederiksborg og Rosenborg, skulde blive saa overordentlig yndede, festligt glimtende over Tage og Træer og synlige vidt og bredt i vort flade Land. (Jvf. Afb. 47, 49, 50, 52, 59).

Afb. 63. Vægtergang.
c. 1550. Hesselagergaard. — Danske Herregaarde 1920.

Tager man dertil de mange Kviste, der brød Tagenes store rolige Flader, de forgyldte Fløje, der struttede frem overalt, hvor der var Plads til dem, paa Taarnene, paa Kvistene, paa Gavlene, faar man Forstaaelsen af, hvor rig og sammensat en Virkning disse Herregaarde og Slotte har haft i deres Afslutninger opadtil. Dertil kommer det stærkt bevægede Ydre. Overalt springer Taarne og Karnapper frem for Hjørnerne, for Langsider og Gavle og paakalder Opmærksomheden. Det uroligt sammensatte i Husenes Plan og Opbygning, der allerede havde gjort Sengotikkens Gaarde maleriske, forstærkes i den gotiske Renaissance i en ganske overordentlig Grad og den allerede dengang stærkt bevægede Silhuet er bleven mange-

Afb. 64. Kamin. Gotisk Renaissance.
17de Aarh. Vemmetofte. — Danske Herregaarde.

fold mere levende og flimrende. Paa disse to Punkter kulminerer faktisk noget væsentligt i den nærmest forudgaaende Perodes Arkitekturopfattelse, og netop her er den gotiske Renaissances Bygninger saa fjærnt fra italiensk, »klassisk« Arkitekturfølelse, som det overhovedet er muligt (Jvf. Afb. 50, 52).

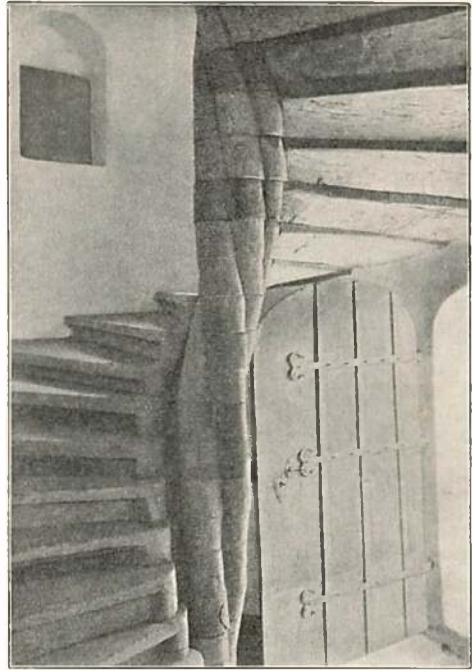
Denne havde vundet sine Sejre paa andre Omraader — i Plananlægget som Helhed og tildels ogsaa i Grundplan; her gør det klassiske Ordensbegreb sig gældende med Styrke og det skulde ogsaa langsomt i Tidens Løb naa til at omforme Façaderne og modernisere dem. Men dette tog Tid. Af gammel Vane blev man endnu længe ved at anbringe

Taarne og Hemmeligheder, hvor det bedst kunde falde sig og, hvad Hjørnetaarnene angaar, hvor et Taarnforsvar var mest paakrævet. Først efterhaanden, da disse Hjørnetaarne mere og mere blev for fredelige Karnapper at regne, placerer man dem symmetrisk i Forhold til Akserne. Men hvor let det end kunde synes at faa Trappetaarne paa Langsiden anbragt i dennes Midterakse, blev denne grundlæggende Regel for klassisk Byggesæt ingenlunde altid fulgt. Og dog er der fra Aarene omkring 1600 en tydelig og paaviselig Tilbøjelighed til at ordne alle disse Udenomsdele paa symmetrisk og aksefast Vis. Paa samme Maade gik det med Anbringelsen af Døre eller Porte. Det er egentlig først i 17de Aarh., man lærte at lægge disse Hovedadgange i Husets eller Anlæggets Midterakse. Ved at følge dette Princip blev det ogsaa lettere at anbringe Vinduerne i Takt, med lige brede Piller, henover Façaderne. Tilbøjeligheden til her at lade Vinduernes Plads rette sig efter Rumfordelingen sidder dog stadig Tidens Bygmestre i Blodet og gør det ogsaa vanskeligt for dem

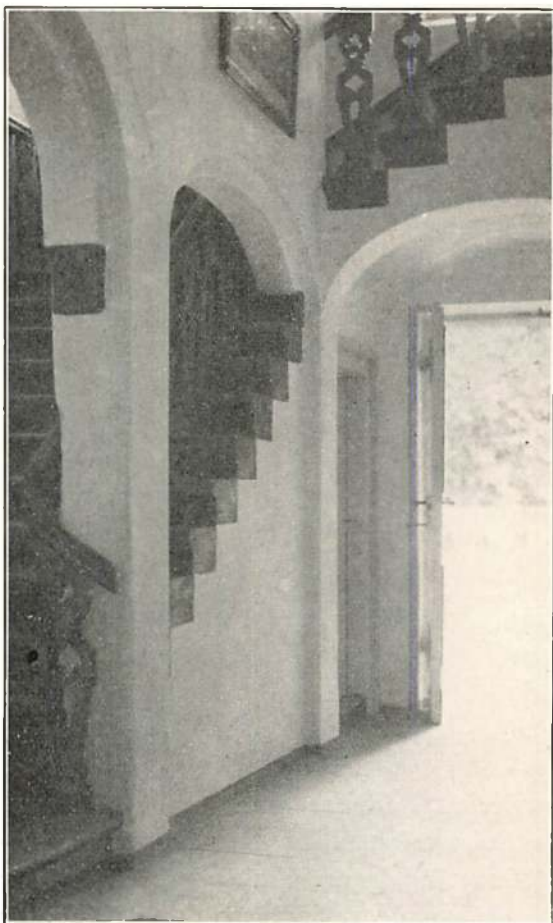
at anbringe Vinduerne i Lod over hverandre. Men Opfattelsen af, at dette Krav saavidt muligt burde efterkommes, ligger dog tydeligt bag ved alle Tidens Façadeløsninger, selvom det først op i 17'de Aarh. bliver mere almindeligt gennemført.

Fra 1560'erne og 1570'erne udvikles den dekorative Smag, der i Pagt med hele den nye Arkitekturopfattelse først da naar til Danmark og kommer til Orde her i den Form, den havde antaget særlig i Nordvestfrankrig og Nederlandene og her igen fortrinsvis i det nuværende Belgien, hvorfra adskillige af de førende Arkitekter og Stenhuggere stammede. Af det specielt italienske var der ikke bleven særlig meget tilbage i deres Dekorationsmaade, udover Forkærligheden for vandrette Façadedelinger og de antikke Søjleordener. Men selv disse sidste behandledes paa en meget fri Maade og det samme gælder i ikke mindre Grad dekorative Enkeltheder af alle Slags, særlig saadanne, der bygger paa rent ornamentale Motiver. De er stærkt paavirkede af nederlandske Stik af Ornamentmotiver, der blev grundlæggende for Ornamentstilens Udvikling herhjemme, navnlig som den giver sig til Kende i de Stenskulpturer, der smykkede grundmurede Bygninger, i mindre Grad i den Ornamentik, der prydede Bindingsværksarkitekturen.

Betegnende for samtlige grundmurede Bygninger i gotisk Renaissance er først og fremmest det Hovedprincip, der blev lagt til Grund for dekorativ Udsmykning. Det er nu ikke længere Blændingsprincippet, der bygger paa Virkningen af Tilbagespring fra Murfladen. Man arbejder tværtimod med Virkningen af dekorative Led, Baand eller Indfatninger af forskellig Art, der springer frem foran Murfladen, en naturlig

Afb. 65. Vindeltrappe.
Træ. 1586. Berridsgaard.— Danske Herregaarde.

Afb. 66. Trappe. Gotisk Renaissance.
17. Aarh. Gjorslev. — Fot.

Følge af, at hele denne Arkitekturretning er født af en Bygningskunst, der i Antikkens fjærne Dage arbejdede med naturlige Sten som Materiale. En anden Ejendommelighed er den ofte omtalte vandrette Façadeinddeling, understreget ved Profilbaand, helst i Sand- og Kridtsten, eller kun i Tegl. Det er dog i Almindelighed kun andet Stokværk, der inddeles og prydes paa denne Maade, samt Gavlene, og i saa Tilfælde føler man altid en tydelig Bestræbelse for, efter de bedste italienske Mønstre, ved Hjælp af de vandrette Baand at markere nævnte Stokværks Højdedeling: Gulv-, Brystnings- og Lofts Højde. Baandet under Vinduerne fremhæves dog ofte særlig stærkt og det kan

hænde, at det anvendes alene. Øverst følger en profileret Gesims. Et særlig smukt gennemført Eksempel viser Hovedhuset paa Rosenholm allerede i 1560'erne og ligeledes Lystrup for det følgende Tiaar; her er tillige mellem Profilbaandene indskudt flade Kridtstensbaand, der flugter med Murfladen og korresponderer med Vinduernes Sprosseinddeling. Den rige Form for vandret Inddeling kommer særlig stærkt til Orde paa Frederiksborg og Rosenborg Slotte og af Borgerhuse paa Nr. 72 i Stengade i Helsingør og Jens Bangs Stenhus.

I en Del Façader brydes dette Inddelingsprincip med en Pilaster-

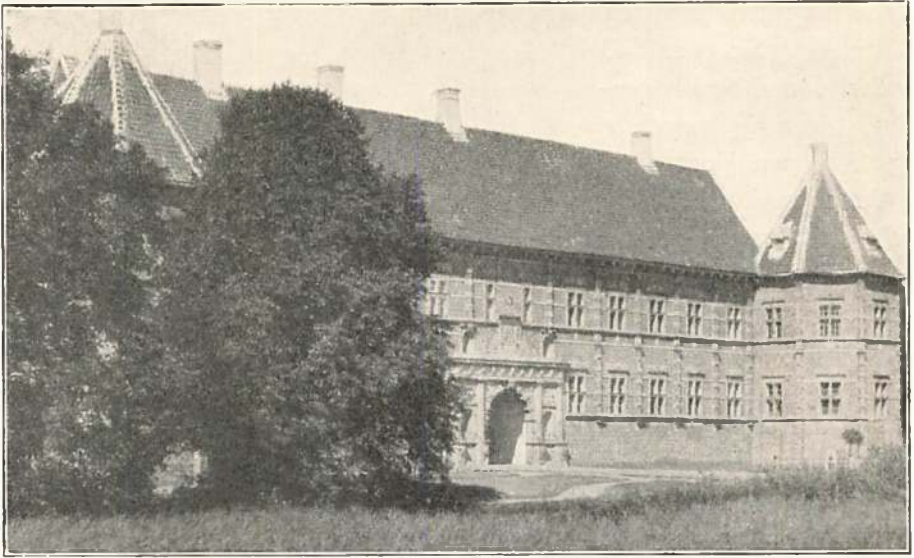
ordning; kun paa den af Ingeborg Skeel c. 1590 opførte, med Sandstensskulpturer rigt prydede Portfløj paa Voergaard i Vendsyssel, (Afb. 69) er den gennemført ud for begge Hovedstokværk og her i dorisk og ionisk Orden; den synes oprindelig at have været fortsat paa Gavlene i korintisk Orden; paa Hovedbygningen paa Rosenholm havde kun Midterpartiet mod Gaarden ud for andet Stokværk en nu forsvunden Pilasterdeling, rimeligvis svarende til den skønne Pilasterinddeling af korintisk Orden paa Lysthuset i Haven; paa Brejningegaard ved Ringkøbing, opført af Hans Lange 1580'erne, er Pilasterdelingen udfør for andet Stokværk efter nordtysk Skik gennemført i Terracotta (Afb. 70). Men den Sjøldenhed, hvormed det udpræget italienske Pilastermotiv optræder, er et blandt mange Vidnesbyrd om vor Renaissances meget fjærne Slægtskab med den italienske. Paa Borgerhuse kendes Motivet, til Gen-

Afb. 67. Portal. Gotisk Renaissance. c. 1620. Ulstrup.

Afb. 68. Porttavle. Gotisk Renaissance. 1606. Benzon.

Afb. 69. Pilasterdelt Façade. Gotisk Renaissance.
 Sidefløj med Portgennemkørsel og Hjørnetaarne bygget til et sengotisk Enkelthus (Afb. 24).
 Taarnenes Afslutninger ikke oprindelige. 1580'erne. Voergaard. — Fot.

gæld i pragtfuld Udførelse med Pilasterhermer, paa Huset i Strandgade og i denne Form er det senere gennemført paa særlig frodig og glimrende Vis i Børsbygningen i København.

I rigere udstyrede Bygninger udførtes Vinduerne med Sandstensindfatninger og Sandstenskryds efter fransk-nederlandsk Skik, efter at man havde gjort Begyndelsen paa Kronborg i 1570'erne. Regelen er, at saadanne Vinduer foroven afsluttes med lave, trekantede Frontoner og at Midtfeltet udfyldtes med skulpterede Hoveder. Man kunde ogsaa, som paa Hollufgaard paa Fyn, opført 1577 af Jørgen Marsvin, nøjes med Frontoner alene eller, som paa det samtidige, af Jørgen Seefeldt opførte Visborggaard, indskrænke sig til at anbringe Skulpturer i murede Blændingsfelter. En mindre arkitektonisk og mere ornamental Form fik Vinduerne paa Ingeborg Skeels Voergaard og paa Jens Bangs Stenhus.

For Façadekompositionen som Helhed betød det dog mindre, hvorledes man behandlede Vinduerne. De benyttedes ikke til Betoning, stærkere eller svagere, af et enkelt eller enkelte Fag, for derved at understøtte noget væsentligt og vigtigt i selve Bygningens Udformning Om rytmiske Façadekompositioner er der endnu ikke Tale

Afb. 70. Pilasterdelt Façade. Gotisk Renaissance.
Sideløj i et opr. tresøjlet Anlæg. c. 1580. Brejningegaard. — Fot.

i Danmark. Der forekommer kun et enkelt Eksempel paa, at man ved særlig Udsmykning af Vinduer har tilstræbt Betoning af en Midterakse. Det er paa Benzon, hvor Jørgen Skeels Stenhugger 1618 opførte en Pragtportal i Sandsten paa det noget ældre Hus; han komponerede den sammen med et Pragtvindue ovenover efter italiensk Mønster og indfattede det hele brede Portfag imellem Pilastre, der løb igennem fra Sokkel til Gesims — altsaa samtidig et famlende Forsøg paa at gennemføre Michel Angelos store Søjleorden med gennemløbende Pilastre ud for mere end eet Stokværk. — Anderledes med Tidens Pragtportaler foran Døre og Porte, af og til kun murede, oftest i Sandsten (Afb. 67), ja selv Døre og Porte, kun prydede med en Tavle (Afb. 68). De giver altid vedkommende Dør- eller Portfag en særdeles kraftig Betoning, medens Sengotikkens Døre og Porte havde været saare prunkløse og dekorativt set ret neutrale. Betoningen kan yderligere forstærkes ved Anbringelsen af en bred Kvist i Taget, som det skete overmaade hyppigt, og yderligere af en Karnap, som den udbyggedes over Portene paa Kronborg og Vallø. Er et saadant stærkt fremhævet Fag tillige Midterfag, bliver Façaden som Helhed udpræget aksefast (Afb. 49 og 69).

Nu som før var Behandlingen af de høje Gavle en Opgave for sig. I Italien var Tagene flade eller dog meget lave; Tagproblemet kunde følgelig ikke interessere de italienske Arkitekter og Løsningen af mange herhen hørende Opgaver, baade konstruktive og dekorative, har altid været forbeholdt de nordligere boende Folkeslag. Gotikken havde givet sin dekorative Løsning af Gavlproblemet i Overensstemmelse med den for denne Arkitektur naturlige Komposition efter lodrette Linier. Ligesaa naturligt maatte Grundløsningen for Renaissancens Mænd blive en Komposition efter vandrette Linier, som det allerede er antydet.

Den gotiske Renaissances dekorative Behandling af Gavlen er yderst broget og afvekslende og tilsyneladende ret vilkaarlig. Alligevel gør visse Strømninger sig gældende og lader skimte ikke blot visse Særgrupper af Gavlformer, men tillige en vis Udvikling, der i nogen Grad falder sammen med en almindelig europæisk. Næst efter Taarne og Spir var der intet, der mere interesserede og frydede Bygherre og Bygmestre i de Tider end Gavlene og deres Udsmykning. Man var fuldkommen klar over, at i den Maade, hvorpaa Huse og deres Kviste afsluttedes opadtil med iøjnefaldende Gavle laa noget i højeste Grad virkningsfuldt og for Bygningens Anseelse afgørende.

Sengotikkens Blændingssystem og Kamtakker lever haardnakket videre, men er gennemgaaende uden Interesse. Denne knytter sig i overvejende Grad til nye Former, hvor Volutmotivet spiller en Hovedrolle, oftest i Forbindelse med en stærkt udtalt vandret Inddeling ved Profilbaand (Jvf. Afb. 49, 50, 52, 55).

Det fejende og festlige, der kunde være over alle disse Bygninger, formede ud fra europæiske Synsmaader, men dog paa mangfoldige Maader danske og hjemlige i deres Tilsnit, fik forøget Virkning ved Anvendelsen af særlige Materialer, fortrinsvis Sandsten og Kridtsten, til alle dekorativt betydende Led. Paa Kronborg besluttede man sig endogsaa efter forskellige Overvejelser til helt at beklæde Murene med Sandsten. Men derved gik man ganske vist Glip af den koloristiske Virkning, man ellers netop tilstræbte ved rigelig Brug af hvidlige Sten mod mørkerødt Murværk. Man indskrænkede sig imidlertid ikke altid til denne simple Farvemodsætning: Hvidt mod Rødt. Sandstensskulpturer, særlig i Portaler, blev stafferet med Farver og Forgyldning, ja selve Murværket kunde bemaales med enkle kraftige

Farver i Friser og Baand, hvorved Murstensmaterialet delvis blev skjult. Mangfoldigt straalende i Farver maa Datidens mere fremragende Bygninger have præsenteret sig, som de stod i deres første, flunkende ny Dragt. Men Modsætningerne i Smagen laa her, som ofte ellers, tæt op ad hinanden. Samtidig med at denne Farveglæde, den graadige Trang til stærke koloristiske Virkninger, kom saa stærkt til Orde i Bygningernes Ydre — og i ikke mindre Grad i Boligernes indre Udstyr, i Bohave, i Dragter og Smykker — gør en Tendens til ganske enstonet Overkalkning af Bygninger i rødt eller hvidt sig livskraftigt gældende. Det er Reaktionen, der foreløbig trives meget vel Side om Side med den umættelige Farvetrang.

Med Afslutningen paa den gotiske Renaissanceperiode er man naaet til et Vendepunkt i Udviklingen. Den Opfattelse af Arkitektur, der med de første Arbejder i romansk Stil var naaet ogsaa til vort Land og her, op igennem Middelalderen, langsomt var trængt tilbage til Fordel for en mere lokalt præget Opfattelse, havde igen formaaet at arbejde sig frem, under Paavirkning fra Italien, hvor man havde uddybet den nøjere baade praktisk og teoretisk.

Lidt efter lidt havde man her i Danmark tilegnet sig den italienske Renaissances Arkitekturopfattelse, men ganske vist kun i dennes tidligste Form. Meget ud over Brunelleschis Standpunkt naaede man ikke i denne Periode, og her er der endda kun Tale om den førende Arkitektur, som denne først og fremmest repræsenteres af Bygninger i Grundmur. I den følgende Stilperiode naar man videre, idet den italienske Renaissance i dens mere udviklede Form først da faar Indflydelse paa dansk Bygningskunst i Almindelighed og Husbygningskunsten i Særdeleshed.

Men netop i det Dobbeltpræg, der kendetegner den gotiske Renaissances Værker, og som finder et saa prægnant Udtryk i selve Stilperiodens Navn, ligger deres egentlige boligkulturelle og arkitektoniske Værd. Disse Bygninger har ikke mistet Gotikkens Evne til at føje sig efter Livets Krav og det er denne deres Tilpasning efter Datidens Vilkaar for Livet i Fred og i Fejde, der har gjort dem saa fri af Væsen og Væremaade, samtidig med at Renaissancens Ordensbegreb har forlenet dem med en Fasthed i Anslaget og en indre og ydre Holdning, som den nærmest foregaaende Perodes Bygninger oftest maatte savne. De var følgelig mere regelbundne end disse,

men til Gengæld ogsaa mere levende end Værker af den følgende Perodes Boligarkitektur plejer at være. De er bleven til i en lykkelig Tid, hvor Teori og Praxis oftest har arbejdet sammen paa heldigste Maade og har skabt Værker — særlig blandt vore Slotte og Herregaarde — der altid vil staa som nogle af de bedste Ydelser af dansk Bygningskunst.

Afb. 71. Lysthus. Gotisk Renaissance.
16de Aarh. Rosenholm. — Fot.